

Μέρος Γ: Ελληνική πολιτική κουλτούρα

Κεφάλαιο 7

Η ελληνική πολιτική κουλτούρα: Ιστορικοί παράγοντες που επέδρασαν στη διαμόρφωσή της. Βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις. Πρώτες ενδείξεις από τη μελέτη της πολιτικής κοινωνικοποίησης στην εφηβεία.

Ιστορικό της διαμόρφωσης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, σημαντικοί παράγοντες, βασικές τομές, σταθερές και μεταβλητές. Βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις, τυπολογίες, κριτικές και αναθεωρήσεις και θεωρητική συζήτηση για την ελληνική πολιτική κουλτούρα, τις ιστορικές καταβολές της και τις δομικές επιδράσεις σε αυτή, καθώς και τις βασικές τομές και συνιστώσες της. Πρώτες ενδείξεις για τη φυσιογνωμία και τις αλλαγές της ελληνική πολιτικής κουλτούρας τη Μεταπολίτευση, με βάση στοιχεία από μελέτη της πολιτικής κοινωνικοποίησης εφήβων της Αθήνας στην αρχή της δεκαετίας του 1980. Συμμετοχικοί/-ές, αριστερόστροφοι/-ες έφηβοι/-ες με υψηλό επίπεδο πολιτικού ενδιαφέροντος. Ενδείξεις περί συνύπαρξης παραδοσιακών και «εκσυγχρονιστικών» πολιτισμικών στοιχείων στην πολιτική φυσιογνωμία τους.

7.1 Ιστορικές καταβολές της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Βασικές τομές και η συζήτηση που προκάλεσαν.

Η αναζήτηση απαντήσεων, με αναφορά στις ιστορικές καταβολές της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, προκύπτει από ερωτήματα των οποίων η απάντηση δεν μπορεί να δοθεί με βάση τη συγκυρία. Για παράδειγμα, στο Παντελίδου Μαλούτα, 2012, σ. 92, παρατηρούσα ότι ακόμη και η πιο πρόχειρη ματιά στα στοιχεία της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS) (ESS/EKKE, 2009, 2012) δεν μπορεί να μην καταγράψει την αυξημένη δυσπιστία, την καχυποψία, την αίσθηση έλλειψης αλληλεγγύης και τη μεγαλύτερη έλλειψη εμπιστοσύνης προς τους άλλους, που σημειώνονται στην ελληνική κοινωνία συγκριτικά με άλλες ευρωπαϊκές μέχρι, τουλάχιστον, το 2011: Οι σχετικές τιμές για την ελληνική περίπτωση τοποθετούνται σταθερά σε όλες τις φάσεις του ESS έως το 2011, κάτω από τον μ.ό. μεγάλου αριθμού χωρών, στην ερώτηση αν «μπορούμε να έχουμε εμπιστοσύνη στους περισσότερους ανθρώπους...», όπως και στην ερώτηση αν «οι περισσότεροι θα προσπαθούσαν να είναι δίκαιοι απέναντί σας;» και σε αυτή που αφορά στο, αν «τις περισσότερες φορές οι άνθρωποι προσπαθούν να βοηθήσουν τον άλλο...». Μάλιστα, στοιχεία από πίνακα που αναφέρεται στην εξέλιξη της δυσπιστίας προς τους άλλους, με αναφορά στο ότι «οι περισσότεροι άνθρωποι θα προσπαθούσαν να σας εκμεταλλευτούν, αν είχαν την ευκαιρία», κάνουν φανερή την εντυπωσιακή σταθερότητα, αλλά και το εύρος της καχυποψίας.

Είναι εύλογο το ερώτημα, *τι δείχνει αυτή η αυξημένη δυσπιστία και η καχυποψία προς τους άλλους;* Γιατί περισσότερο απ' ό,τι αλλού στην Ελλάδα οι πολίτες θεωρούν ότι οι άλλοι είναι έτοιμοι να τους εκμεταλλευτούν, ότι ο καθένας (πρέπει να) κοιτάει τον εαυτό του και ότι *οφείλουμε* να είμαστε δύσπιστοι; Η προφανής απάντηση θα πρέπει πρωταρχικά να παραπέμψει στις ιστορικές εμπειρίες διαμόρφωσης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, και συγκεκριμένα της υποκουλτούρας που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε παραδοσιακή/«παρωχημένη»/αμυντική (Diamandouros, 1983, Διαμαντούρος 2000), της οποίας η δυσπιστία είναι βασικό χαρακτηριστικό. Σε αυτό το πολιτισμικό σύνολο, με βάση τις υποθέσεις που διατυπώνονται στο σχήμα του Διαμαντούρου, 2000, όλοι/-ες έχουν μάθει να έχουν συνεχώς την αίσθηση ότι κινδυνεύουν, ενώ οι ίδιοι/-ες έχουν χαμηλή αίσθηση δημοσίου συμφέροντος και μικρή αίσθηση αλληλεγγύης προς τους άλλους, έχοντας αφομοιώσει την αρχή ότι πέραν του άμεσου οικογενειακού περιβάλλοντος πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα επιφυλακτικοί/-ές. Στοιχεία πολιτισμικά, που βεβαίως αντιστρατεύονται τη διαμόρφωση μιας ανοικτής και δημοκρατικής πολιτικής κουλτούρας που ευνοεί την ισότιμη συμμετοχή με γνώμονα την

αίσθηση δημοσίου συμφέροντος, χωρίς την οποία η δημοκρατία υστερεί ως προς την ουσία της, ακόμη και αν τηρούνται οι τύποι. Γιατί έχουν όμως διαμορφωθεί αυτά τα πολιτισμικά στοιχεία; Δηλαδή, ποιοι είναι εκείνοι οι παράγοντες που συνέβαλαν στην παραγωγή και συνεχίζουν να συμβάλλουν την αναπαραγωγή τους; Θα επανέλθουμε στο ζήτημα.

Στη συγκριτική έρευνα, η επικέντρωση στη μελέτη της πολιτικής κουλτούρας διαφόρων κοινωνιών πρέπει να παραπέμπει στην *ιστορική* πορεία διαμόρφωσης των πολιτισμικών συνιστωσών κάθε συγκεκριμένης πολιτισμικής ολότητας στο πλαίσιο συγκεκριμένης κοινωνίας και να βασίζεται σε σχετικές προηγούμενες διερευνήσεις, αν επιδιώκεται η συγκριτική μελέτη διαφορετικών κοινωνιών στο πολιτισμικό πεδίο με τρόπο ώστε να υπάρχουν εχέγγυα ότι τα συγκρινόμενα μεγέθη είναι λειτουργικά ισοδύναμα. (Βλ. και παρακάτω Κεφάλαιο 8.) Βεβαίως, η διερεύνηση του σημερινού χαρακτήρα μιας εθνικής πολιτικής κουλτούρας βασίζεται στην καταγραφή και την ανάλυση των ποικίλων πολιτικών στάσεων, αντιλήψεων και συμπεριφορών των πολιτών της, καθώς και του αξιακού πλαισίου που χρωματίζει όλα τα παραπάνω. Δηλαδή, συλλέγοντας στοιχεία στο μικρο-πολιτικό επίπεδο, του υποκειμένου, καταλήγουμε να έχουμε στοιχεία για το μακρο-πολιτικό επίπεδο, της πολιτικής κουλτούρας, και αυτά συγκρίνουμε. Κάτι που θεωρείται από πολλούς/ές ερευνητές/τριες ως ιδιαίτερα προβληματικό (D. Fuchs, 2009, σ. 173). Θα πρέπει όντως να διευκρινίσουμε ότι η έννοια της πολιτικής κουλτούρας αναφέρεται σε *συλλογικότητες*. (Βλ. για το θέμα, Παντελίδου Μαλούτα, 2012.) Κοινωνίες ολόκληρες, κοινωνικές τάξεις ή άλλες κοινωνικές κατηγορίες, εθνότητες κ.λπ. Τα άτομα έχουν αξίες, στάσεις, αντιλήψεις, πεποιθήσεις, εκδηλώσεις συμπεριφοράς κ.ά., αλλά δεν έχουν κουλτούρες (Elkins, Simeon, 1979, 129). Στο δε πεδίο της θεωρίας και της μεθοδολογίας δεν παύει να δημιουργεί προβλήματα το πέρασμα από το ατομικό στο συλλογικό, εάν δεν υπάρχει ένα θεωρητικό σχήμα που να αιτιολογεί και να τεκμηριώνει τον θεμιτό χαρακτήρα του, και να επιτρέπει επιστημολογικά το πέρασμα αυτό. Ας σημειωθεί ότι είναι γενικά αποδεκτό ότι το επιστημονικό και επιστημολογικό αυτό πρόβλημα αποτελεί κληρονομιά του βασικού αναλυτικού υποδείγματος για τη συγκριτική μελέτη της πολιτικής κουλτούρας, που παραμένει αυτό των Almond και Verba, 1963, το οποίο σταθερά αδιαφορεί για τους ιστορικούς παράγοντες διαμόρφωσης των πολιτισμικών συνιστωσών της πολιτικής διαδικασίας. (Βλ. και παραπάνω, Κεφάλαιο 4.) Είναι, όμως, η μελέτη της ιστορικής διαμόρφωσης των πολιτισμικών συνιστωσών κάθε συγκεκριμένης κοινωνίας αυτή που διευκολύνει, κατά κάποιο τρόπο, το πέρασμα από το άθροισμα των ατομικών εννοιών, στη συλλογική εικόνα της πολιτικής κουλτούρας.⁹³

Αλλά το ερώτημα, *τι δείχνει αυτή η αυξημένη δυσπιστία και η καχυποψία προς τους άλλους, που παρατηρείται στην ελληνική πολιτική κουλτούρα* δεν θα έχει απαντηθεί, αν δεν αντιμετωπιστεί και το συνακόλουθο, που αναφέρεται στο *γιατί*, με δεδομένη την ιστορική εμπειρία, δεν έχουν διαμορφωθεί οι συνθήκες εκείνες (κοινωνικοποιητικές/πολιτισμικές/ιδεολογικές/εκπαιδευτικές/θεσμικές κ.ά.) ώστε να καταπολεμηθούν τα πολιτισμικά αυτά χαρακτηριστικά που δεν προάγουν την κοινωνική συμβίωση με δημοκρατικούς όρους. Σε αυτό το ερώτημα αβίαστα προκύπτει η αναφορά στις δύο πολιτισμικές παραδόσεις που διακρίνει ο Διαμαντούρος, 2000, παραδόσεις σταθερά αναπαραγόμενες και σε συνεχή διαπάλη στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας από την αρχή της διαμόρφωσης του νεοελληνικού κράτους, με εγγενές στοιχείο της μίας εξ αυτών να είναι, ακριβώς, η ύπαρξη δυσπιστίας, καχυποψίας και αμυντικής στάσης έναντι των άλλων. Και βεβαίως μπορούμε να υποθέσουμε, συγκεκριμένα, ότι η αυξημένη δυσπιστία που εκφράζεται στην Ελλάδα δεν είναι άσχετη με τις παραδοσιακές, πελατειακές μορφές παρέμβασης στην πολιτική διαδικασία που σημειώνονται συχνά στη χώρα αυτή,⁹⁴ η νομιμοποίηση και ευρύτατη αποδοχή των οποίων πιστοποιούνται και από *το είδος* του πολιτικού ενδιαφέροντος που σημειώνεται στην ελληνική πολιτική κουλτούρα (βλ. Κεφάλαιο 8.2), το οποίο έχει χαρακτηριστεί και ως «α-πολιτική-υπερπολιτικοποίηση» (Σπουρδαλάκης, 1988, σ.110). Πράγματι, η ύπαρξη πολιτικού ενδιαφέροντος μαζικά αιτιολογείται με αναφορές στην επιλογή της προώθησης ατομικής επίλυσης σε κοινωνικά προβλήματα που βιώνονται ως ατομικά, («απευθύνομαι στον βουλευτή για να μου βρει δουλειά», «θέλω να μου τακτοποιήσουν τα παιδιά» κ.ά.), αντιλήψεις που στερούν

93 Για την ελληνική πολιτική κουλτούρα κλασική στο σημείο αυτό είναι η αναφορά στο Διαμαντούρος, 2000, 2005 και Diamandouros 1983. Αλλά, βλ. και Τσουκαλάς, 1977, 1981, 1986, 1993, 1996, 1996α, Βούλγαρης, 2007, 2008, Καφετζής, 1988, 1994, 1997, Παντελίδου Μαλούτα, 1987, 1990, 1991 και Δεμερτζής, 1994.

94 Για το πελατειακό σύστημα στην Ελλάδα, βλ. ενδεικτικά, Λυριντζής, 1987, Λυριντζής, Νικολακόπουλος, 1990, Λυριντζής, 1991, Μουζέλης, 1989, Σπουρδαλάκης, 1998.

από τη δήλωση «πολιτικού» ενδιαφέροντος κάθε διάσταση συλλογικότητας και δημοσίου συμφέροντος, καθιστώντας το σχετικό επίθετο ψευδεπίγραφο.⁹⁵

Αλλά, βεβαίως, η δυσπιστία, ενδημική στην ελληνική κοινωνία, εντοπίζεται σαφώς, και σε ορισμένες περιόδους εντονότατα, και στο πεδίο της πολιτικής. Είναι χαρακτηριστικό ότι αν συγκρίνουμε τις απαντήσεις στην ερώτηση: «Όταν μιλάμε για πολιτική έρχονται στο νου μας διάφορα πράγματα. Εσάς η πολιτική σας προξενεί;» σε δύο πολύ διαφορετικές περιόδους (1988 και 2006⁹⁶) βλέπουμε ότι ενώ το 1988, το μεγαλύτερο μεμονωμένο ποσοστό, σε γυναίκες και άνδρες, αφορούσε το ενδιαφέρον για την πολιτική (35,5% και 41,1% αντίστοιχα), τη θέση του το 2006 πήρε η δυσπιστία, με 53,7% και 54,4% αντίστοιχα, και δεύτερο μεγαλύτερο ποσοστό την απογοήτευση. Το 1988 η δυσπιστία είχε επιλεγεί από γυναίκες και άνδρες κατά 28,3% και 27,3% αντίστοιχα. Η σημαντική αύξηση στη δυσπιστία και την απογοήτευση, που εκφράζει την πρώτη δεκαετία του 2000 τους/ις μισούς/-ές πολίτες, είναι το κυρίαρχο στοιχείο που χαρακτηρίζει την ελληνική πολιτική κουλτούρα ως «κλίμα» της συγκεκριμένης περιόδου, στο οποίο προστίθεται η μείωση στο πολιτικό ενδιαφέρον και η αυξημένη αδιαφορία, για να εναρμονιστεί η όλη εικόνα των συνολικών πολιτικών διαθέσεων με όλα όσα γνωρίζουμε για την απομάκρυνση των πολιτών από την πολιτική. (Παντελίδου Μαλούτα, 2012). Αλλά και η τελευταία χρωματίζεται από προϋπάρχουσες σταθερές της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας που έχουν βαθιές ρίζες, μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης και αντιστέκονται σε μεταβολές. Η διάχυτη κοινωνική δυσπιστία και καχυποψία είναι μια από αυτές, που παρουσιάζει έντονες ταξικές (σε σχέση πρωτίστως με το επίπεδο εκπαίδευσης) και ηλικιακές διακυμάνσεις. Η ξενοφοβία και η απόρριψη του «άλλου», ως τρόπος διαχείρισης της ετερότητας είναι μια άλλη, που σχετίζεται εντονότατα με το θρησκευτικό αίσθημα και τις ιδιαιτερότητες της ελληνορθόδοξης εκκλησίας, όπως αποδεικνύει σε βάθος εμπειρική διερεύνηση (Μαλούτας, κ.ά. 2007).

Όσον αφορά τη δυσπιστία και το αντίθετό της, την εμπιστοσύνη στους/ις άλλους/-ες, θα πρέπει να πούμε πως αυτή αποτελεί κεντρικό εννοιολογικό εργαλείο στην προβληματική περί κοινωνικού κεφαλαίου (βλ. παραπάνω Κεφάλαιο 5.1), ενώ ένα κεντρικό ερώτημα αναφέρεται στο κατά πόσο η δυσπιστία στις διαπροσωπικές σχέσεις, που μοιάζει ενδημική, για ιστορικούς λόγους, σε ορισμένες κοινωνίες (όπως η ελληνική), συνεπάγεται αναγκαστικά δυσπιστία και στο πολιτικό πεδίο. Και αντίστροφα, αν για συγκεκριμένους λόγους αναπτυχθεί δυσπιστία απέναντι στους πολιτικούς, θεσμούς και πρόσωπα, αυτό συνεπάγεται μήπως, αυτόματα, και αυξημένη διαπροσωπική δυσπιστία; Η πιο πειστική σχετική απάντηση που βασίζεται σε ανάλυση στοιχείων από το Ευρωβαρόμετρο (Kaase, 1999), ξεκινά από την παρατήρηση ότι, σε εννέα ευρωπαϊκές χώρες που αναλύονται, η στατιστική σχέση μεταξύ των δύο δεν είναι σημαντική, αν και θετική. Συνεπώς, κατά τον Kaase, 1999, η εμπιστοσύνη στους πολιτικούς και την πολιτική δεν είναι απόρροια, ούτε και προϋπόθεση για θετικές διαθέσεις και εμπιστοσύνη απέναντι στους/ις συνανθρώπους. Αυτό που προκύπτει όμως, από την ίδια διερεύνηση, είναι ότι η αυξημένη πολιτική δυσπιστία συσχετίζεται θετικά με την ανάπτυξη αμεσοδημοκρατικών παρεμβάσεων στην πολιτική διαδικασία, καθώς και ότι, λίγο λιγότερο έντονα, υπάρχει θετική σχέση μεταξύ της διαπροσωπικής εμπιστοσύνης και πάλι της αυξημένης τάσης για αμεσοδημοκρατικές πολιτικές παρεμβάσεις. (Kaase, 1999.) Πρόκειται για ενδιαφέρουσα εμπειρική διερεύνηση όψεων του κοινωνικού κεφαλαίου στη σχέση του με τη δημοκρατία, που καταλήγει σε διαπιστώσεις οι οποίες διευκολύνουν τη διατύπωση υποθέσεων για την ερμηνεία νεωτερικών στοιχείων της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, τα οποία εμφανίστηκαν έκδηλα στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του 2000, και σχετίζονται με την «επιστροφή της νεολαίας στην πολιτική» μέσω νέων διαύλων συμμετοχής (βλ. παρακάτω Κεφάλαιο 9.2). Παράλληλα, μας επιτρέπει να καταλάβουμε τις αλληλεπιδράσεις σταθερών της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, που έχουν βαθιές ιστορικές καταβολές, με νέα στοιχεία που απορρέουν από την πολιτική φυσιογνωμία των νέων γενεών που κοινωνικοποιήθηκαν σε πολύ διαφορετικό κόσμο από

95 Βλ. Παντελίδου Μαλούτα, 1990, Διακουμάκος, 2009. Στα δύο αυτά κείμενα διερευνάται η αιτιολόγηση του πολιτικού ενδιαφέροντος στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας με τον ίδιο τρόπο, με βάση στοιχεία που τα χωρίζει μια εικοσαετία και προκύπτει ότι είναι μαζική η μη «πολιτική» αιτιολόγηση που αφορά στην ύπαρξη ενδιαφέροντος για την πολιτική. Βλ. και παρακάτω, Κεφάλαιο 8.2.

96 Τα συγκρινόμενα στοιχεία έχουν ως πηγή τις έρευνες: *Πολιτική Συμπεριφορά των Γυναικών*, ΕΚΚΕ 1988, και *Έρευνα Πολιτικών Προτύπων & Πολιτικής Συμπεριφοράς*, ΕΚΠΑ 2006.

τους γονείς τους. Και ενώ όλη η βιβλιογραφία περί κοινωνικού κεφαλαίου βασίζεται στην υπόθεση ότι η εμπιστοσύνη βοηθά τη λειτουργία της δημοκρατίας, είναι ενδιαφέρον να αναφέρουμε πως με βάση στοιχεία από διαδοχικές φάσεις της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας, που διεξάγει για την Ελλάδα το ΕΚΚΕ (ESS/ΕΚΚΕ), παρότι φαίνεται ότι στις συνθήκες της κρίσης σαφώς αυξάνεται η έλλειψη εμπιστοσύνης προς πολιτικούς θεσμούς, αντιπροσωπευτικούς και μη, καθώς και απέναντι σε πολιτικά πρόσωπα, αντίθετα, στις ίδιες συνθήκες η εμπιστοσύνη προς τους «άλλους» και η αίσθηση ότι είναι αναμενόμενη η αλληλοβοήθεια, αυξάνεται. Πράγμα ιδιαίτερα αξιοσημείωτο.

Είναι όμως απαραίτητο, μιλώντας για τους ιστορικούς παράγοντες διαμόρφωσης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας να αναφερθούμε στη δουλειά του Διαμαντούρου (κυρίως 2000, αλλά και Diamandouros, 1983, 1993, 1994), διότι σε αυτή εντοπίζεται, όχι μόνο μια συγκροτημένη καταγραφή κοινωνικοποιητικών εμπειριών που συνέβαλαν ιστορικά στη διαμόρφωση του πολιτισμικού μορφώματος που αποκαλούμε ελληνική πολιτική κουλτούρα, αλλά, κυρίως, διότι μέσω αυτής προτείνεται μια συγκεκριμένη ερμηνεία του σήμερα και των προβλημάτων που αντιμετωπίζει η ελληνική κοινωνία. Ερμηνεία που καθόρισε μια ισχυρή τάση στην ελληνική βιβλιογραφία, σύμφωνα με την οποία «η νεότερη ελληνική ιστορία (να) διαβάζεται όχι ως ιστορία κοινωνικών/ταξικών ανταγωνισμών, αλλά ως πολιτισμική σύγκρουση μεταξύ δύο βασικών ρευμάτων: της (δυτικής) ‘μεταρρυθμιστικής’ και της (ανατολικής) ‘παρωχημένης’ κουλτούρας.» (Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος, 2015). Αυτή ακριβώς είναι η θεώρηση περί «πολιτισμικού δυϊσμού» του Διαμαντούρου, 2000. Την περίοδο της κρίσης δε, υπήρξε ευρύτατα διαδεδομένη μια ερμηνευτική προσέγγιση, τόσο από την πλευρά της επιστήμης, όσο και δημοσιογραφική -σε κάθε περίπτωση αναπόφευκτα ιδεολογική- που αποδίδει την έλευση της κρίσης σε αυτή την «παρωχημένη» κουλτούρα, πηγή της ανικανότητας του κράτους να αντιμετωπίσει τις διαρθρωτικές αδυναμίες του. (Βλ. και Τριανταφυλλίδου κ.ά., 2013.)

Ο Διαμαντούρος, 2000, εντοπίζει τις αντιφατικές πηγές της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας σε αντιμαχόμενες επιρροές, που έγιναν αισθητές ως ανταγωνιστικές από τη στιγμή της διαμόρφωσης του νεοελληνικού κράτους. Η αναγκαιότητα υιοθέτησης σύγχρονων δυτικών θεσμών και λογικών, σε μια κοινωνία με παραδοσιακές προ-δημοκρατικές δομές, δημιούργησε σημαντικές αναταράξεις που εκφράστηκαν στο πολιτισμικό πεδίο με μια τομή που τέμνει εγκάρσια την ελληνική κοινωνία, όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας αυτός, και μπορεί να τη διακρίνει κανείς σε όλα τα πεδία. (Διαμαντούρος, 2000, Diamandouros, 1994). Επιδιώκοντας την ανάγνωση και την ερμηνεία των πολιτικών εξελίξεων στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης μέσα από το πρίσμα που δημιουργεί η αμφίδρομη σχέση πολιτικής και πολιτισμού, όπως δηλώνει ο ίδιος στο οπισθόφυλλο του βιβλίου του (Διαμαντούρος, 2000), έχει ως κεντρική υπόθεση εργασίας το δίπολο Έλληνας-Ρωμιός, που δημιουργήθηκε ακριβώς από αυτή την πολιτισμική τομή, καθώς και τις πολλές παραλλαγές που συνδέονται άμεσα ή έμμεσα μαζί του. Περιγράφει έτσι τις κοινωνικο-πολιτικές εξελίξεις ως μία διεγκυστίδα ανάμεσα σε μια παρωχημένη και μια εκσυγχρονιστική (υπο) κουλτούρα που βρίσκονται σε συνεχή διαπάλη με πότε τη μία και πότε την άλλη να έχει κυρίαρχη θέση. Στοιχεία των δύο αυτών πολιτισμικών παραδόσεων βρίσκονται διάσπαρτα σε όλο το φάσμα των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων, αφού «τέμνουν εγκάρσια» την ελληνική κοινωνία.

Η παρωχημένη κουλτούρα (underdog ή κουλτούρα του υποτελούς) όπως την περιγράφει ο Διαμαντούρος 2000 (και Diamandouros, 1994), εμπεριέχει πολιτισμικά κατάλοιπα της εμπειρίας από την οθωμανική αγωγή και τη βυζαντινή κληρονομιά, είναι επηρεασμένη, σε μεγάλο βαθμό, από την κοσμοαντίληψη της Ορθόδοξης Εκκλησίας και χαρακτηρίζεται από αντιδυτική στάση και εθνικιστικές τάσεις. Είναι αμυντική, εσωστρεφής, έχει έντονα κρατικιστικό προσανατολισμό και είναι αμφίθυμη απέναντι στους μηχανισμούς της αγοράς, την κάθε αλλαγή και τις μεταρρυθμίσεις. Χαρακτηρίζεται από μια τάση προς προ-καπιταλιστικές πρακτικές και συνομοσιακές ερμηνείες, επιλέγει τον προστατευτισμό, και παράλληλα εμφανίζεται αδιάλλακτη και ξενοφοβική, ενώ διακατέχεται από μια ανασφαλή εθνικιστική κοσμοαντίληψη. Χωρίζοντας μανιχαϊκά τον κόσμο σε φιλέλληνες και μη, το πολιτισμικό αυτό μόρφωμα περιλαμβάνει στοιχεία πλέγματος κατωτερότητας έναντι της Δύσης (ενίοτε εκφραζόμενο μέσω της ταύτισης με λαούς που υπέφεραν από τη Δύση) και, παράλληλα, την αίσθηση ότι η Ελλάδα είναι ιδιαίτερα βαρύνουσα στο διεθνές σύστημα και βεβαίως στο επίκεντρο του Ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Η «εκσυγχρονιστική κουλτούρα» αντίθετα, πάντα σύμφωνα με τον Διαμαντούρο, 2000, (αλλά βλ. και Diamandouros, 1993), αναφέρεται στο Διαφωτισμό, επιλέγει τη δημοκρατία και την οικονομία της ελεύθερης

αγοράς, είναι εξωστρεφής και προωθεί τον εξορθολογισμό της κοινωνίας και της πολιτικής μέσω φιλελεύθερων και κοσμικών αντιλήψεων, ενώ ευνοεί και τη λειτουργία σύγχρονων πολιτικών κομμάτων, αντί για τα πελατειακά δίκτυα και τις προσωπικές συναλλαγές. Επιδιώκει δε κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις με στόχο την ενσωμάτωση της Ελλάδας στο διεθνές και ειδικά στο ευρωπαϊκό σύστημα, είναι προσαρμοστική και έχει πραγματιστική αίσθηση της θέσης της Ελλάδας στο διεθνές σύστημα. Βεβαίως, η «εκσυγχρονιστική κουλτούρα» διαφέρει τόσο ως προς το όραμα κοινωνίας από την παρωχημένη, όσο και από το ποιοι είναι πρωτίστως οι φορείς της. Οι δύο (υπο)κουλτούρες σε συνεχή διαπάλη, άλλοτε κερδίζουν και άλλοτε χάνουν έδαφος, εναλλασσόμενες στην πολιτισμική ηγεμονία.⁹⁷

Πολλοί άλλοι μελετητές συνέβαλλαν αναθεωρώντας ή/και προσθέτοντας στο οικοδόμημα αυτό του Διαμαντούρου, 2000, από άλλες γόνιμες οπτικές, ενώ κατά άλλους οι πρωταρχικές αδυναμίες του σχήματος αυτού, τού στερούν κάθε αναλυτική δυνατότητα. Ως προς την πρώτη κατηγορία επιβάλλεται να αναφερθούμε στις εργασίες του Κ. Τσουκαλά και ειδικά, από την παρούσα σκοπιά, κυρίως στους περίφημους «τζαμπατζήδες» του, άρθρο που δημοσιεύτηκε στο πρώτο τεύχος της νέας περιόδου της Ελληνικής Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης, το 1993. Σε αυτό (Τσουκαλάς, 1993), αναφέρεται στο μεγάλο αριθμό ατόμων που ευνοούνται από τη στρεβλή οικονομική μεγέθυνση, συγκροτούν ένα κοινωνικό σώμα σε οργανική σχέση με το κράτος, χωρίς εργασιακό ήθος και σεβασμό στις αρχές της αποδοτικότητας, αδιάφορο προς τον κοινωνικό εκσυγχρονισμό. Ο Τσουκαλάς, 1993, περιγράφει συνθήκες όπου τα υποκείμενα διαμορφώνονται διαταξικά (πολυσθένεια), σε αυτά συνυπάρχουν στοιχεία ατομικιστικού αυταρχισμού και παραδοσιακού κοινοτισμού, επιδιώκουν να εξαρτώνται από το κράτος το οποίο παράλληλα υποσκάπτουν, ενώ ο δημόσιος τομέας αντιμετωπίζεται από αυτά ως σύνολο πόρων στην διάθεση του καθενός, χωρίς να υπάρχει η αίσθηση ότι ο πολίτης οφείλει στο κοινωνικό σύνολο. Θα έλεγε κανείς ότι περιγράφεται εδώ, με μεγάλη διεισδυτικότητα, η «παρωχημένη κουλτούρα» του Διαμαντούρου, 2000, αλλά προτείνεται μια κοινωνιολογική ανάλυση της ταξικής της συγκρότησης που ερμηνεύει και την κοσμοαντίληψη της μερίδας αυτής του πληθυσμού.⁹⁸ Πράγματι, ο Τσουκαλάς, ιδιαίτερα, 1981, αναφερόμενος στο κράτος και το πελατειακό σύστημα εντοπίζει πρωτίστως τα ταξικά συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης, ως παράγοντα διαμόρφωσης πολιτικής, ενώ στο Τσουκαλάς, 2012, διατυπώνει την εύστοχη παρατήρηση ότι η αναφορά στο πελατειακό σύστημα ως εξήγηση μπορεί να αποτελέσει περισσότερο «ηθικολογική αφήγηση», που αθώνει την πολιτική εξουσία αφού αποδίδει προβλήματα και λάθη σε διαστροφή συμπεριφοράς, παρά ερμηνεία. (Πρβλ. Τριανταφυλλίδου κ.ά, 2013, σ. 36.)

Την υπόθεση της «παρωχημένης κουλτούρας» του Διαμαντούρου, 2000, επέκτεινε, κατά κάποιο τρόπο, ο Ν. Μουζέλης (κυρίως στο Mouzelis, 1995, αλλά, βλ. και Μουζέλης, 2007), υποστηρίζοντας ότι αυτό το μέρος του ανταγωνιστικού πολιτισμικού διπόλου αναπτύχθηκε προς δύο σκέλη μετά το 1974: το πρώτο το πελατειακό συνεχίζει την παραδοσιακή κουλτούρα που επιζητεί νομιμοποίηση στην προνεωτερική οργάνωση της κοινωνίας και της πολιτικής, και το δεύτερο, το λαϊκιστικό επιδιώκει να προσφέρει, κυρίως διαμέσου του ΠΑΣΟΚ, μια νέα βάση για τη νομιμοποίηση μιας εναλλακτικής πορείας προς τη νεωτερικότητα στην Ελλάδα. (Βλ. για το θέμα και Τριανταφυλλίδου κ.ά, 2013.)

Είναι γεγονός ότι το αναλυτικό πρότυπο του Διαμαντούρου, 2000, είναι εύχρηστο, επειδή είναι σχηματικό, δομεί και οργανώνει μια πολιτισμική πραγματικότητα που είναι χαώδης, και καταλήγει έτσι να γίνεται ελκυστικό διότι είναι απλουστευτικό και εύκολο ως σημείο αναφοράς για κάθε ανάλυση. Εξάλλου, το ότι εύκολα αναγνωρίζει κανείς πολιτισμικές εκφράσεις, ενίοτε «γραφικές» αλλά πολύ χαρακτηριστικές (για παράδειγμα ένα αίσθημα κατωτερότητας και παράλληλα ανωτερότητας απέναντι τη Δύση), ή το «διαφορετικό όραμα κοινωνίας» που συχνά διαφαίνεται έκδηλα σε διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες, διευκολύνει τη συνολικά αποδοχή του σχήματος αυτού, και την εύκολη, δημοσιογραφική χρήση του. Αλλά ενώ ο εντοπισμός των ιστορικών, και ως εκ τούτου, κοινωνικοποιητικών εμπειριών που συνέβαλλαν στη διαμόρφωση της σημερινής ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, στον οποίο προβαίνει ο Διαμαντούρος, 2000 -ανατρέχοντας στις συνέπειες της εισαγωγής «δυτικών» θεσμών σε μια κοινωνία με προ-καπιταλιστικές δομές- είναι

97 Εκτός από το Διαμαντούρος, 2000, βλ. και Mouzelis, 1995, για μια πρόταση σχετικής περιοδολόγησης από τα μέσα του 19ου ως σήμερα.

98 Βλ. και Τριανταφυλλίδου, κ.ά, 2013, οι οποίες επίσης αναφέρονται στο έργο του Τσουκαλά σε συνδυασμό με την προβληματική Διαμαντούρου.

οξυδερκής και γόνιμος, η σχηματοποίηση ως ερμηνευτικού/ερμηνευτικού σχήματος του διπόλου μοιάζει υπέρμετρα απλουστευτική, και αγνοεί τη σύνθετη κοινωνικο-οικονομική βάση στην οποία εδράζεται. Τα προσόντα του αναλυτικού αυτού σχήματος τελικά είναι, την ίδια στιγμή, και τα μειονεκτήματά του, κάτι που φαίνεται και από τη χρήση που του επιφυλάχτηκε από άλλους μελετητές. Και ενώ, βεβαίως, δεν φταίει ο Διαμαντούρος, 2000, για τη χρήση που έγινε στο αναλυτικό του σχήμα, ωστόσο, εκεί φαίνεται ολοκάθαρα η εγγενής ροπή του σχήματος προς επιφανειακές, αξιολογικές και ιδεολογικές, πρωτίστως, παρά αναλυτικές και κατατακτικές ιδιότητες.⁹⁹ Για παράδειγμα, ο «πολιτισμικός δυϊσμός» βλέπουμε να εμπνέει μian αντίληψη περί της ύπαρξης μιας στατικής και πρωτόλειας τομής που χωρίζει «δυο διαφορετικές ποιοτικά Ελλάδες», οι οποίες μάχονται μεταξύ τους, με τη μία Ελλάδα να «πιστεύει στην αξιοκρατία και τον υγιή ανταγωνισμό» και την άλλη να «είναι η Ελλάδα των κλειστών συνόρων, του πελατειακού συστήματος και των προνομίων, εκείνη η Ελλάδα που φοβάται το καινούργιο, το ξένο και το διαφορετικό και που καταναλώνει με περισσή ευκολία κάθε είδους συνωμοτική θεωρία» (Τσούκαλης, 2002, σ. 35). «Δυο Ελλάδες» σε ριζική αντιπαλότητα, που μοιάζουν τελικά, έτσι όπως σκιαγραφούνται, να ανάγονται, απλώς, σε μια διαπάλη μεταξύ του «καλού» και του «κακού», έξω από κάθε κοινωνικό πλαίσιο, ανεξάρτητα από κοινωνικές αντιθέσεις και κοινωνικο-οικονομικά συμφέροντα. Το τι «πιστεύει», όμως, κανείς/-μιά, δεν δημιουργείται, προφανώς, εν κενώ, ενώ αυτό που ενδιαφέρει τελικά είναι πάντα να εντοπιστεί το *γιατί* (ποια είναι η γενεσιουργός αιτία της κάθε συγκεκριμένης κοσμοαντίληψης) και, βεβαίως, ποια είναι η κοινωνική λειτουργία της.

Από τις πιο ενδιαφέρουσες κριτικές αναφορές στο έργο του Διαμαντούρου, 2000, είναι αυτή του Λιάκου, 2013 (βλ. και Liakos, 2004), ο οποίος επιδιώκοντας να συζητήσει κριτικά την παραδοχή ότι η κρίση οφείλεται στον ανεπαρκή εκσυγχρονισμό της Ελλάδας και την ανάγκη προσαρμογής της στο πνεύμα της νεωτερικότητας, αναπτύσσει έμμεσα ίσως την ουσιαστικότερη κριτική στις θεωρητικές παραδοχές που κατευθύνουν τη συλλογιστική του Διαμαντούρου, 2000. Σε αυτήν διαβλέπει την προσπάθεια να εφαρμοστούν οι θεωρίες του εκσυγχρονισμού (modernization theories) (του εκμοντερνισμού λέει ο Λιάκος, 2013), τις οποίες, κατ' αυτόν ο Διαμαντούρος κωδικοποίησε για την περίπτωση της Ελλάδας, με την ανάλυσή του να έχει επηρεάσει «μεγάλο φάσμα των πολιτικών δυνάμεων και του τύπου». Ωστόσο, όπως λέει ο Λιάκος, 2013, «... αν δούμε τη νεωτερικότητα όχι κανονιστικά, δηλαδή, ως τα απαραίτητα βήματα για να γίνει μια κοινωνία νεωτερική, αν τη δούμε ως μία έννοια μέσω της οποίας επισημαίνουμε τα ενοποιητικά χαρακτηριστικά στην εξέλιξη της κοινωνίας, χαρακτηριστικά που απλώνονται σε πολλά πεδία, λ.χ. από τους κοινωνικούς ρόλους και τις ταυτότητες έως την οικονομία, τότε αυτά τα χαρακτηριστικά δεν έμειναν ούτε ενιαία ούτε συμπαγή στη διάρκεια των τριών τελευταίων αιώνων τους οποίους προσγράψουμε στην εποχή της νεωτερικότητας. Επομένως θα πρέπει να δεχτούμε την αντίληψη ότι δεν έχουμε μία νεωτερικότητα αλλά πολλές. Όπως άλλωστε δεν έχουμε μία και αδιαφοροποίητη παραδοσιακότητα αλλά πολλές». Άρα, καταλήγει ο ίδιος, «είναι ανιστόρητη η άποψη που βλέπει τη νεωτερικότητα ως χειραφέτηση του ατόμου, και τον διαφωτισμό ως σύστημα καλών ιδεών και πρακτικών», αφού έχουμε πολλές και αντικρουόμενες νεωτερικότητες. Με βάση αυτή την κριτική μπορούμε, συνεπώς, να καταλήξουμε στο ότι μια αντίληψη στην οποία υπονοείται μια εξελικτική πορεία, από την παράδοση προς τον εκσυγχρονισμό, ως αναμενόμενη και προβλέψιμη ως προς τα στοιχεία που συνθέτουν την κάθε φάση, είναι τόσο απλουστευτική ώστε τελικά να γίνεται στρεβλή. Παράλληλα, η πρόδηλη θετική χροιά που αποδίδεται στα χαρακτηριστικά της μίας κουλτούρας και αντίστοιχα αρνητική της άλλης -στο μέτρο που ο «εκσυγχρονισμός» κάθε άλλο παρά χρησιμοποιείται ως ένα «ουδέτερο» εννοιολογικό εργαλείο- δημιουργεί προβλήματα στην αναλυτική χρήση του σχήματος αυτού.¹⁰⁰

99 Βλ. και Τζιόβας, 1995, για μια κριτική στο διπολικό σχήμα παράδοση-νεωτερικότητα, ως υπερβολικά άκαμπτο, καθώς και Kokosalakis Psimmenos, 2005, όπου τονίζεται η πραγματικότητα της ροής και της μείξης, μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας. Η Τριανταφυλλίδου κ.ά, 2013, στην εισαγωγή τους, παραθέτουν μια συνθετική επισκόπηση των σχετικών θεωρήσεων, με αφορμή το σχήμα του Διαμαντούρου, 2000.

100 Ας μην ξεχνάμε, εξάλλου, και τη συγκυρία. Το τέλος της δεκαετίας του 1980 και οι αρχές του 1990 σημαδεύονται στην Ελλάδα από την ανάπτυξη θεωρητικής συζήτησης για τον εκσυγχρονισμό ως έννοια με πολιτικό περιεχόμενο, το οποίο μάλιστα ταυτίστηκε με συγκεκριμένα πολιτικά προγράμματα, αλλά και πρόσωπα. (Βλ. ενδεικτικά, Παπούλιας, Λιάκος, κ.ά. 2000.) Μπορούμε να παρομοιάσουμε τη συνήθη χρήση της έννοιας του εκσυγχρονισμού, με το απόλυτα θετικό πρόσημο και χωρίς προσδιορισμό ως προς το περιεχόμενο, με τη χρήση της έννοιας της μεταρρύθμισης που γίνεται συχνά με αφορμή την κρίση.

Συνεπώς, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε τα θετικά της προσέγγισης του Διαμαντούρου, 2000, που εντοπίζονται κυρίως στην περιγραφή των αντιφατικών ιστορικών συνθηκών που επέδρασαν στο πώς οι Έλληνες/-ίδες διαμόρφωσαν την πολιτική κοσμοαντίληψή τους, κάτι που χρωματίζει τη σημερινή πολιτική κουλτούρα, καθώς και την αναγωγή σημερινών πολιτισμικών εκφράσεων σε ένα μακρινό παρελθόν, κάτι που καταδεικνύει τη βαρύτητα των βασικών κοινωνικοποιητικών εμπειριών και τον τρόπο με τον οποίο αυτές δημιουργούν σταθερές μήτρες πρόσληψης και δράσης, που αντιστέκονται στις μεταβολές. Ωστόσο, πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί/-ές στη χρήση του δυϊσμού, που εντοπίζει ο συγγραφέας αυτός, ως αναλυτικό σχήμα, διότι η υπεραπλούστευση την οποία προτείνει αποσιωπά κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα, άλλες ουσιώδεις διαιρετικές τομές και έτσι, ενίοτε συσκοτίζει αντί να ερμηνεύει, ενώ δεν στηρίζεται πάντα σε θεωρητικά σχήματα επαρκώς επεξεργασμένα, που γι αυτό λειτουργούν στρεβλωτικά (και απολύτως ιδεολογικά) ως προϊδέασεις. Εξάλλου, η υποτίμηση της βαρύτητας της ιδεολογικής διάκρισης Αριστερά-Δεξιά, ως συγκροτημένου στοιχείου της πολιτικής κουλτούρας που την τέμνει -με την πρώτη, την Αριστερά, να μοιάζει να εντάσσεται από τον Διαμαντούρο, κατά το μεγαλύτερο μέρος της, στην «παρωχημένη κουλτούρα» επειδή ίσως αντιλαμβάνεται αλλιώς τον εκσυγχρονισμό- καταδεικνύει απόλυτα την ιδεολογική διάσταση και λειτουργία του διπόλου, έτσι όπως προτείνεται, αλλά και λόγω της, εν μέρει, εγγενούς στατικότητάς του. Ιδεολογική λειτουργία, η οποία απεδείχθη και από την ιδεολογική χρήση που επιφυλάχτηκε στην αντίληψη περί πολιτισμικού δυϊσμού στην κρίση, και ως ερμηνεία της κρίσης.¹⁰¹ Στην εισαγωγή στο Τριανταφυλλίδου, κ.ά, 2013 σ. 41, οι τρεις επιμελήτριες του τόμου διερωτώνται αν η κρίση αποτελεί τελικά «μια περίπτωση αποτυχημένης νεωτερικότητας ή απλώς ένα σύμπτωμα της πορείας της Ευρώπης προς τη νεωτερικότητα;» ενώ στον τόμο αυτό, υπάρχουν διαφορετικές κριτικές προσεγγίσεις ακριβώς με επίκεντρο το σημείο αυτό, προσεγγίσεις που αφορούν τη συγκυρία και καταδεικνύουν τι είδους ιδεολογική χρήση μπορεί να γίνει σε ένα σχήμα όπως αυτό του «πολιτισμικού δυϊσμού». Για παράδειγμα, ο Κατρούγκαλος, 2013, σ.141, υποστηρίζει ότι το να θεωρεί κανείς πως οι βασικές αντιθέσεις της ελληνικής κοινωνίας μπορούν να εξηγηθούν μέσω του διπόλου παραδοσιακής και εκσυγχρονιστικής πολιτικής κουλτούρας αποτελεί μια εκδοχή οριενταλισμού: «επειδή ακριβώς δεν κατανοεί τον ταξικό χαρακτήρα των βασικών κοινωνικών αντιθέσεων, αποτυγχάνει να εξηγήσει και τα συμπτώματα της εκδήλωσής τους.» Ο ίδιος ο Διαμαντούρος, 2013, σσ. 331-332, υποστηρίζει, αντίθετα, ότι η κρίση κατέδειξε την εξασθενημένη θέση «του μεταρρυθμιστικού συνασπισμού της χώρας», ο οποίος υποχωρεί συνεχώς, «εκχωρώντας εν τω μεταξύ την πρωτοβουλία στις αντίπαλες δυνάμεις της κουλτούρας των μη προνομιούχων». Η αντιπαλότητα είναι, δηλαδή, στην αντίληψή του πρωταρχικά πολιτισμική.

Γενικότερα, στο πεδίο των κριτικών αναφορών πρέπει να καταγράψουμε και τις παρατηρήσεις του Βούλγαρη, 2008 και ειδικά 2007, σ. 60, όπου, αναλύοντας εμπειρικά δεδομένα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας για την Ελλάδα (ESS/EKKE), αναφέρεται σε δύο διαφορετικές «ατμόσφαιρες», τις οποίες εντοπίζει ως απόρροια αντίρροπων δυνάμεων, η μία εκ των οποίων εκφράζεται μέσω της αποδοχής της ευρωπαϊκής προοπτικής και του προαπαιτούμενου εκσυγχρονισμού και η άλλη, μέσω μιας «αναδίπλωση(ς) στο εθνικό-κοινοτιστικό αξιακό και ψυχολογικό πλαίσιο». Και προσθέτει (Βούλγαρης, 2007, σ. 60), ότι οι δύο «ατμόσφαιρες» συνυπάρχουν, με το συσχετισμό τους να μεταβάλλεται ανάλογα με το πολιτικό και το διεθνές πλαίσιο. Αλλά διευκρινίζει ότι, «δεν πρόκειται για έναν 'πολιτισμικό δυϊσμό', για δύο αντιτιθέμενες κουλτούρες που εμπνέουν δύο διακριτές κοινωνικές και πολιτικές παρατάξεις. Πρόκειται για αντιφατικές προσμίξεις αντιλήψεων και αξιών που χαρακτηρίζουν ευρύτατα κοινωνικά σύνολα και άτομα.» Παρότι ο Διαμαντούρος, 2000, δεν αναφέρεται σε «διακριτές πολιτικές και κοινωνικές παρατάξεις», αλλά θεωρεί ότι οι διαιρέσεις και τα ρήγματα που δημιουργεί ο πολιτισμικός δυϊσμός τον οποίο εντοπίζει «τέμνουν εγκάρσια την ελληνική κοινωνία και τους θεσμούς» (σ. 14), εντούτοις, το δυναμικότερο σχήμα που περιγράφει ο Βούλγαρης, 2007, σ. 60, με τις αντιφατικές προσμίξεις και σε ατομικό επίπεδο, προσφέρεται καλύτερα για

101 Για μια ενδιαφέρουσα κριτική των ιδεολογικών παραδοχών της ανάλυσης του Διαμαντούρου, κυρίως με σημείο αναφοράς το Διαμαντούρος, 2013, βλ. τον (επίσης ιδεολογικά φορτισμένο) σχολιασμό του Παπαδάτου Αναγνωστόπουλου, 2015, ο οποίος παρατηρεί: «Επί είκοσι και πλέον χρόνια, ο κυρίαρχος πολιτικός και δημοσιογραφικός λόγος ενστερνίζεται τις παραδοχές του Διαμαντούρου – έναν λόγο που εμφανίζεται ως πραγματιστικός/μη ιδεολογικός. Όμως οι εμφάσεις και οι αποσιωπήσεις της σχολής της 'πολιτισμικής σύγκρουσης' είναι ο ορισμός του ιδεολογικού λόγου, όχι γιατί 'λένε ψέματα', αλλά γιατί αποκρύβουν κρίσιμες αλήθειες.»

μια προσέγγιση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας αποδεσμευμένη από την προϊδέαση μιας εξελικτικής αξιολογικής αντίληψης περί προόδου από την παράδοση στον «εκσυγχρονισμό».

Οι προσπάθειες να εντοπιστούν οι «παθογένειες» του ελληνικού πολιτικού συστήματος και στο πολιτισμικό πεδίο, όπως αυτό διαμορφώθηκε ιστορικά μέσω των δεδομένων κοινωνικοπολιτικών εμπειριών που δημιούργησαν στάσεις και αξίες οι οποίες αντιστέκονται στη μεταβολή, είναι εξαιρετικά γόνιμη προσπάθεια, και γι αυτό η διερεύνηση, ιστορική και εμπειρική, της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας αποτελεί ένα σημαντικό κεφάλαιο στην ελληνική επιστημονική παραγωγή, με ουσιώδεις κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες. Ο δε σχεδιασμός πολιτικών έχει πολύ να ωφεληθεί από σχετικές προσεγγίσεις, οι οποίες εντοπίζουν τις ιστορικές καταβολές της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και τις κρίσιμες παραμέτρους που αυτές οριοθέτησαν με συνέπειες ορατές ως σήμερα. Για παράδειγμα, το ότι το κοινοβουλευτικό σύστημα καθιερώθηκε πρόωρα, με την έννοια ότι οι κοινωνικές συνθήκες με καμία έννοια δεν ανταποκρίνονταν σε συνθήκες ανάπτυξης κοινο-βουλευτισμού, κάτι που οφείλεται στην κατάσταση η οποία, ως κληρονομιά της οθωμανικής αυτοκρατορίας, επικρατούσε μετά τον πόλεμο της ανεξαρτησίας και την ανακήρυξη του ανεξάρτητου κράτους (Χαραλάμπης, 1989), δεν μπορεί να αγνοείται, στις συγκεκριμένες εκφάνσεις του, όταν μιλάμε για το σημερινό δημόσιο τομέα, τις αντιλήψεις που τον αφορούν και τα προβλήματα της δημόσιας διοίκησης. Αλλά ούτε και να δαιμονοποιούμε συγκεκριμένες πολιτισμικές εκφράσεις με βάση μιαν αντίληψη περί ομοιογενούς, δεδομένης, εξελικτικής πορείας, στην οποία αξιολογικά κάποιου/ες δεν μπορούν ή δεν θέλουν να προσαρμοστούν, λόγω ιδιοτελών συμφερόντων, πού βέβαια, μόνο αυτοί/-ες έχουν. Η μελέτη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας χρειάζεται τον εντοπισμό των ιστορικών καταβολών της, ώστε να υπάρχουν στοιχεία ερμηνείας της σύγχρονης πολιτισμικής πραγματικότητας, χρειάζεται αποτύπωση των εξελίξεων και των μεταβολών που συντελούνται στο πλαίσιο της, ώστε να κατανοήσουμε τάσεις και εντάσεις, χρειάζεται εντοπισμό των διαφορετικών αξιακών συστημάτων, ώστε να δούμε την πολιτισμική βαρύτητα όλων των διαιρετικών τομών (συμπεριλαμβανομένης και της διάκρισης Αριστερά/Δεξιά), αλλά δεν χρειάζεται αξιολογικές/ιδεολογικές στρεβλώσεις, ειδικά δε όταν αυτές επενδύονται το μανδύα του ορθολογικού και του αυτονόητου. Το τελευταίο είναι ίσως το σημαντικότερο.

7.2 Πρώτη προσέγγιση στη σημερινή ελληνική πολιτική κουλτούρα. Τι μας λένε οι «έφηβοι/-ες της Μεταπολίτευσης»;

Για να μιλήσουμε για την σημερινή ελληνική πολιτική κουλτούρα, πρέπει να ανατρέξουμε στην πιο πρόσφατη μεγάλη τομή που σημειώθηκε στην ελληνική κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα και επέδρασε καταλυτικά και στο πολιτισμικό πεδίο. Αναφέρομαι στην Μεταπολίτευση. Πράγματι, η ελληνική πολιτική κουλτούρα σημείωσε σημαντικές μεταβολές στο κλίμα ευφορίας της Μεταπολίτευσης, κάτι που δεν είναι, βέβαια, ανεξάρτητο από το ό,τι το μεταδικτατορικό πολιτικό σύστημα ήταν το πιο «ανοιχτό» σύστημα που γνώρισε ποτέ η Ελλάδα (Diamandouros, 1983, σ. 53). Το ότι ο συσχετισμός των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων ήταν, μετά την πτώση της δικτατορίας, ευνοϊκός για τη διεύρυνση και την προώθηση της δημοκρατίας (Μάνεσης, 1980) υλοποιήθηκε και με τον επίσημο τερματισμό των προληπτικών και κατασταλτικών μέτρων που καθιέρωναν, από την εποχή του εμφυλίου πολέμου και 25 χρόνια μετά τη λήξη του, τη διάκριση ανάμεσα σε εθνικόφρονες και μη πολίτες, με τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ, την κατάργηση της μοναρχίας μετά από ελεύθερο δημοψήφισμα κ.λπ.¹⁰² Όλες αυτές οι αλλαγές, μετά το τέλος της δικτατορίας, δεν μπορούσε παρά να έχουν σημαντικές επιδράσεις στην εξέλιξη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, για την ουσιαστική μελέτη της οποίας πρέπει, βεβαίως, να ανατρέξουμε στη μακρά ιστορική πορεία διαμόρφωσής της που αναφέρεται σε αρκετούς αιώνες πριν από τον 20ο, ως προς συγκεκριμένες πολιτισμικές παραμέτρους.¹⁰³ Πάντως, μιλώντας για τη Μεταπολίτευση τώρα, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η ελληνική πολιτική πραγματικότητα και η συνακόλουθη κουλτούρα της εποχής περιλάμβαναν πλέον στοιχεία φιλελευθερισμού, ανύπαρκτα την εποχή

102 Για το θεσμικό πλαίσιο των αλλαγών που επέδρασαν και στο πολιτισμικό πεδίο, βλ. Αλιβιζάτος, 1983 και 1983β.

103 Για ένα ιστορικό της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, βλ. Diamandouros, 1983 και Διαμαντούρος, 2000. Είδαμε παραπάνω το ζήτημα αυτό, με επικέντρωση στην κεντρική υπόθεση του Διαμαντούρου, ως προς τις πολιτισμικές συνέπειες του ιστορικού αυτού και τις αναθεωρητικές προσεγγίσεις που προκάλεσε. Βλ. Κεφάλαιο 7.1.

που οι γονείς των νέων που συμμετείχαν στα γεγονότα τα οποία επιτάχυναν την πτώση της δικτατορίας, ήταν στην ηλικία τους.

Ενώ κάθε πολιτική κουλτούρα είναι βέβαια συνεχώς εξελισσόμενη, ο χαρακτήρας και η βαρύτητα των νεωτερικών στοιχείων που διαφαίνονται στο πλαίσιο της ελληνικής μετά το 1974 μας επιτρέπουν να μιλήσουμε για ενδείξεις σημαντικής μετεξέλιξης, ή για έντονα μεταβαλλόμενη, την περίοδο εκείνη, ελληνική πολιτική κουλτούρα. Όμως, παρόλο που η κυρίαρχη ιδεολογία της μεταπολιτευτικής περιόδου, δηλαδή ο «εκσυγχρονισμός» και ο εκδημοκρατισμός των πολιτικοκοινωνικών δομών δεν αμφισβητείται από την πλειονότητα του ελληνικού λαού (Περδικάρης, 1984), η μεταβίβαση της πολιτικής κουλτούρας μιας κοινωνίας μέσω της διαδικασίας της πολιτικής κοινωνικοποίησης είναι, όπως είπαμε ήδη, πολύπλοκη και δεν επιτρέπει απλοποιητικά και σχηματικά συμπεράσματα. Ο μεγαλύτερος φιλελευθερισμός στο πολιτικό περιβάλλον μετά το 1974 δεν συνεπάγεται, αναγκαστικά και αυτόματα, αντίστοιχο φιλελευθερισμό και στο γενικότερο κοινωνικό περιβάλλον, ενώ η «ατροφική κοινωνία πολιτών» της εποχής, ή, ορθότερα, ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της κοινωνίας πολιτών¹⁰⁴, συμβάλλει στη μεγάλη κοινωνικοποιητική αποτελεσματικότητα της ελληνικής οικογένειας, η οποία τείνει συνήθως προς την κατεύθυνση της αναπαραγωγής της παραδοσιακής πολιτικής κουλτούρας, σε αντίθεση με τις «εκσυγχρονιστικές» τάσεις του πολιτικού συστήματος. Θα πρέπει, εντούτοις, να σημειώσουμε τις σημαντικές παρεμβάσεις που συντελούνται στον τομέα της παιδείας τη συγκεκριμένη περίοδο, μέσω μέτρων που αγγίζουν άμεσα τα παιδιά και επιδρούν κοινωνικοποιητικά στη σχολική καθημερινότητα: Εκδημοκρατισμός του θεσμού των μαθητικών κοινοτήτων, αλλαγές στο πρόγραμμα και το περιεχόμενο των μαθημάτων, κατάργηση της ποδιάς κ.λπ.

Δεν αποτελεί βέβαια ελληνική ιδιαιτερότητα αυτή η σύγκρουση ανάμεσα στην παράδοση και τον εκσυγχρονισμό, αφού είναι «συνηθέστατη φυσιολογική και ίσως αναπόφευκτη συνάρτηση της διαδικασίας δόμησης των περιφερειακών κοινωνικών σχηματισμών» (Τσουκαλάς, 1996, σ.257). Αυτό που θα ήθελα να υπογραμμίσω με αυτές τις σκέψεις είναι αφενός το διαφορετικό διάχυτο πολιτικό κλίμα, στο οποίο διεξάγεται η πρώιμη πολιτική κοινωνικοποίηση παιδιών και εφήβων στην αρχή της Μεταπολίτευσης, σε σχέση με το άμεσο παρελθόν, και αφετέρου ότι το πιο φιλελεύθερο κλίμα σε ένα πεδίο, στο πολιτικό εν προκειμένω, δεν συνεπάγεται αναγκαστικά και άμεσα ουσιαστικές μεταβολές στις κοινωνικές στάσεις και αντιλήψεις, αφού άλλοι κοινωνικοποιητικοί παράγοντες παρουσιάζουν αντιστάσεις ως προς τον εκδημοκρατισμό τους. Έτσι είναι αναμενόμενο να διαφανούν στις πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις παιδιών και εφήβων τόσο στοιχεία της «εκδημοκρατισμένης» ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, ενδεικτικά των σχετικών τάσεων μετεξέλιξης της, όσο και στοιχεία που παραδοσιακά τη χαρακτηρίζουν. Κάτι που επιβεβαιώνουν έρευνες της πολιτικής κοινωνικοποίησης της γενιάς των εφήβων που αποκαλούμε «εφήβους της Μεταπολίτευσης»,¹⁰⁵ αλλά και κάτι που επιβεβαιώνει το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η μελέτη της εφηβείας, από τη σκοπιά της πολιτικής κοινωνικοποίησης, αφού σε αυτήν μπορούμε να εντοπίσουμε πολιτισμικές εξελίξεις εν τω γίνεσθαι.

Μιλώντας για «εφήβους της Μεταπολίτευσης» αναφέρομαι σε συγκεκριμένη γενιά, που πέρασε την παιδική ηλικία της στην αρχική φάση της Μεταπολίτευσης και έτσι είχε πρώιμες κοινωνικοποιητικές εμπειρίες με βάση το κλίμα της περιόδου εκείνης. Από τη γενιά αυτή, επιλεγμένο δείγμα 1045 εφήβων, 12-15 ετών από την ευρύτερη περιοχή της Αθήνας, αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας το 1982, με σκοπό τη διερεύνηση και την αποτύπωση της πολιτικότητά της, και στόχο τη συμβολή στη μελέτη της συνολικής

104 Για την «κοινωνία πολιτών» με αναφορά στην ελληνική πραγματικότητα, βλ., ενδεικτικά, Σωτηρόπουλος, 2004, Σημίτη, 2008, και για ευρύτερη κριτική προσέγγιση: Τσουκαλάς, 2010 και Βούλγαρης, 2006, όπου υπάρχει ενδιαφέρουσα συζήτηση για την αντιμετώπιση της «κοινωνίας πολιτών» από την ελληνική βιβλιογραφία. Βλ. επίσης και Αφουξενίδης, Γαρδίκη, 2014.

105 Βλ. Παντελίδου Μαλούτα, 1991 και 2012, για τις οριοθετήσεις διαφορετικών γενιών εφήβων στην Ελλάδα. Για τα στοιχεία που χρησιμοποιούνται εδώ για την κατάδειξη της σημασίας της πολιτικής φυσιονομίας στην εφηβεία, ως ενδεικτικής της συνολικής πολιτικής κουλτούρας και των μεταβολών που συντελούνται στο πλαίσιο της, βλ. κυρίως, Παντελίδου Μαλούτα, 1987, όπου υπάρχουν και όλα τα δεδομένα για την έρευνα, τη δειγματοληψία και το δείγμα. Ας σημειωθεί εδώ ότι το δείγμα 1045 παιδιών δεν είναι αντιπροσωπευτικό με στατιστικούς όρους, αλλά επιλεγμένο με βάση συγκεκριμένα κριτήρια, και κυρίως τον τύπο και τη χωροθέτηση του σχολείου. Το ίδιο θέμα, από άλλη σκοπιά με έχει απασχολήσει και στο Παντελίδου Μαλούτα, 1983, 1986, 1986β, 1986γ, 1987β, 1990, 1991, 2011 καθώς και στο Pantelidou Maloutas, Nicolacopoulos, 1994.

ελληνικής πολιτικής κουλτούρας.¹⁰⁶ Όπως θα δούμε, αναλυτικά και συγκριτικά στη συνέχεια, με βάση εμπειρικά δεδομένα της έρευνας αυτής δημιουργείται η εντύπωση ότι για τη μεγάλη πλειονότητα της γενιάς εφήβων που έζησαν το πέρασμα από τη δικτατορία στη δημοκρατία σε μικρή ηλικία, και τα οποία μαζικά αντιλαμβάνονται ως άνιση την αντιμετώπιση των πολιτών από το κράτος, το φαινόμενο αυτό θεωρείται δεδομένο, αμετάβλητο στο χώρο και στο χρόνο, αποδεκτό κατά κάποιο τρόπο ως συστατικό στοιχείο της πολιτικής πραγματικότητας και το οποίο δεν αμφισβητείται. Αλλά πέρα και έξω από τη σταθερά αυτή, οι έφηβοι/-ες θεωρούν ότι οι πολίτες μπορούν και πρέπει να συμμετέχουν στην πολιτική διαδικασία. Η τελευταία γίνεται αντιληπτή από τους/ις εφήβους ως εντελώς ξεχωριστή και ανεξάρτητη από το κράτος, στο πλαίσιο της οποίας συντελούνται μεταβολές και εξελίξεις, ενώ αυτό το τελευταίο παραμένει σταθερό και αμετάβλητο. Δηλαδή, είναι εμφανής η μεγάλη διάδοση της πρόσληψης του κράτους και της πολιτικής ως δύο ξεχωριστών και ασύμπτωτων χώρων, κάτι που αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα του πλέγματος των πολιτικών προσλήψεων των εφήβων της Αθήνας στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Μιας γενιάς που διήλθε την παιδική ηλικία της, όπως είπαμε, στο «κλίμα» της Μεταπολίτευσης και είχε ως βασική πρόωμη κοινωνικοποιητική εμπειρία τις ταχύτατες πολιτικές αλλαγές.

Τα παιδιά αυτά, που μπήκαν στην εφηβεία στις αρχές της δεκαετίας του 1980, εξέφραζαν κατά τρόπο ιδιαίτερα ενδιαφέροντα τις τάσεις μετεξέλιξης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας που δρομολογήθηκαν από τη Μεταπολίτευση, αλλά και τις εσωτερικές αντιφάσεις της, στο μέτρο που η συνολική πολιτική φυσιογνωμία τους χαρακτηριζόταν από τη συνύπαρξη παραδοσιακών και «εκσυγχρονισμένων»/συμμετοχικών στάσεων και αντιλήψεων, στο πλαίσιο των οποίων κυριαρχούσαν οι αριστερές ιδεολογικές αναπαραστάσεις της πραγματικότητας και η αριστερή αυτοτοποθέτηση. Έτσι, η εικόνα της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, η οποία αναδύεται από τη μελέτη των πολιτικών στάσεων και αντιλήψεων των συγκεκριμένων εφήβων που αποκαλούμαι «εφήβους της Μεταπολίτευσης», είναι σύνθετη και αντιφατική. Η ελληνική πολιτική κουλτούρα προβάλλει ως συνδυασμός συμμετοχικών και δημοκρατικών στοιχείων που υπερσχύουν στις περισσότερες περιπτώσεις έναντι των παραδοσιακών, ενώ βαρύνουν ως βιωματικές σταθερές στο πλαίσιο της τόσο η αντίληψη για την «αυτοθυσία για την πατρίδα», όσο και αυτή σε σχέση με το κράτος το οποίο, παρά την ηλικιακή σύνθεση του δείγματος, δεν προσλαμβάνεται ως «ουδέτερος διαιτητής», αλλά ως «μέρος του παιχνιδιού» που ευνοεί τους μεν σε βάρος των δε. Η αντίληψη όμως αυτή δεν προκαλεί ούτε μαχητική διάθεση για την ανατροπή της κατάστασης στην οποία αναφέρεται, ούτε, όπως είπαμε, αποθαρρύνει την πολιτική συμμετοχή σε επιμέρους θέματα. Μοιάζει, αντίθετα, να γίνεται αποδεκτός ο χαρακτήρας του κράτους που κάνει διακρίσεις ως αιώνια δεδομένη και αμετάβλητη σταθερά, η οποία ωστόσο δεν αποτελεί ανασχετικό παράγοντα για την ατομική πολιτική εμπλοκή. Η φαινομενική αυτή αντίφαση οφείλεται στο χαρακτήρα της αντίληψης για την ανισότιμη αντιμετώπιση των πολιτών από το κράτος, μια αντίληψη η οποία, δεν αποτελεί έκφραση της κοινωνικής (ταξικής) συνείδησης στην κατηγορία ηλικιών στην οποία αναφερόμαστε, ούτε, συνεπώς, παραπέμπει στον ταξικό χαρακτήρα του κράτους. Αλλά μάλλον εστιάζει στα άτομα που στελεχώνουν τον κρατικό μηχανισμό, και εκφράζει στερεοτυπικές αντιλήψεις. Θα πρέπει δε να σημειωθεί ότι η αντίληψη αυτή έχει όντως, γενικότερα, το χαρακτήρα σταθεράς στην ελληνική πολιτική κουλτούρα, με βαθιές ιστορικές αναφορές στις εμπειρίες από τη διαμόρφωση του νεο-ελληνικού κράτους και της δημόσιας διοίκησης στη χώρα (Πετμεζίδου-Τσουλουβή, 1987, Κατρούγκαλος, 2013).¹⁰⁷ Η δε κριτική αμφισβήτηση παραδοσιακών στοιχείων της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας ή «σταθερών», στην αρχή της εφηβείας, ανάγεται σε προνόμιο των κοινωνικών στρωμάτων που έχουν τόσο τα (γνωστικά) εφόδια να το κάνουν, αποκτώντας γνώσεις και αναπτύσσοντας νωρίτερα κοινωνικοπολιτικούς προβληματισμούς, όσο και μεγαλύτερη εξοικείωση με δημοκρατικές και συμμετοχικές διαδικασίες σε διάφορα κοινωνικά πλαίσια.

Όσο για τις τάσεις εξέλιξης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, με βάση ενδείξεις από την πολιτική φυσιογνωμία εφήβων της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου, φαίνεται ότι το πρώτο που διαφαίνεται είναι, όπως ήδη αναφέρθηκε, η συνύπαρξη παραδοσιακών και νεωτερικών συμμετοχικών στοιχείων στις πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις ως αναμφισβήτητο χαρακτηριστικό της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας.

106

107 Ο Διαμαντούρος, 2013, σ. 334, συνδέει τη σχετική πρόσληψη του κράτους με αντιλήψεις του 19ου αιώνα που σχετίζονται με το φορολογικό σύστημα και τη «διοικητική κουλτούρα».

Η ενίσχυση των δευτέρων σε βάρος των πρώτων είναι επίσης σαφής, όσο προχωρούν οι έφηβοι προς την κυρίως εφηβεία, με βάση τα συγχρονικά στοιχεία που διαθέτουμε από τα 12 στα 15, ενώ, παράλληλα, υπάρχουν ορισμένες παραδοσιακές αντιλήψεις που εμφανίζουν μεγάλη αντίσταση. Όπως, για παράδειγμα, η αντίληψη για τη σημασία της αυτοθυσίας για την πατρίδα, και άλλες που εξαπλώνονται ακόμα περισσότερο προς την κυρίως εφηβεία, όπως είναι η αντίληψη για την άνιση αντιμετώπιση των πολιτών από το κράτος, στην οποία ήδη αναφερθήκαμε, η οποία δεν παραπέμπει στην «ταξική φύση» του κράτους, αλλά στα άτομα τα οποία στελεχώνουν τη δομή του. Αντιλήψεις που εντάσσονται κατά ιδιότυπο τρόπο σε ένα συνολικό σύστημα δημοκρατικών και συμμετοχικών αντιλήψεων, με το οποίο δεν φαίνεται να έρχονται σε ρήξη. Ωστόσο, συνολικά, με βάση την εικόνα των εφήβων της Μεταπολίτευσης, η ελληνική πολιτική κουλτούρα εμφανίζεται αρκετά συμμετοχική και δημοκρατική, αφού είναι πολύ διαδεδομένη η αντίληψη ότι «η πολιτική πρέπει να απασχολεί όλους», δεν αποτελεί δηλαδή προνομιακό χώρο ειδικών κατηγοριών πολιτών, ενώ συγχρόνως η εμπλοκή στα κοινά θεωρείται και υποχρέωση όλων.

Επιπλέον, η παρέμβαση των πολιτών αντιμετωπίζεται ως αποτελεσματική, και η αντίδρασή τους σε περίπτωση διαφωνίας με κάποια κυβερνητική απόφαση αντιμετωπίζεται δεοντολογικά θετικά. Εξάλλου, σε αντίθεση με τρέχουσες απόψεις σχετικά με ορισμένα χαρακτηριστικά της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, οι έφηβοι που συγκροτούν το δείγμα στο οποίο αναφερόμαστε εδώ εμφανίζονται, τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, να αποδίδουν ιδιαίτερο βάρος στο δημόσιο συμφέρον, (κάτι που όπως θα δούμε θα μεταβληθεί μια δεκαετία αργότερα στην αντίστοιχη κατηγορία ηλικιών), ενώ παράλληλα αναπτύσσουν τάσεις αυτοκατεύθυνσης: Για παράδειγμα, δεν θεωρούν αναμενόμενο να υποστηρίζουν το κόμμα που υποστηρίζει ο πατέρας, σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι παιδιά αντίστοιχης ηλικίας σε άλλες κοινωνίες. (Βλ. Παντελίδου Μαλούτα, 1987, σσ. 132-133.) Τα δύο παραπάνω στοιχεία, βέβαια, επηρεάζονται από την κοινωνική και γεωγραφική προέλευση των συγκεκριμένων εφήβων που συγκροτούν το δείγμα, δεν παύουν όμως να παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον αν υποθέσουμε ότι χαρακτηρίζουν τη συγκεκριμένη κατηγορία ηλικιών ως γενιά, λόγω της ιδιαίτερης θέσης της στο ιστορικοπολιτικό γίγνεσθαι και, συνακόλουθα, χαρακτηρίζουν ως τάση εξέλιξης τη συνολική ελληνική πολιτική κουλτούρα.

Από την εικόνα που δίνουν οι ίδιοι οι έφηβοι για τη θέση τους στο χώρο της πολιτικής, κατά την πρώτη περίοδο της Μεταπολίτευσης, φαίνεται ότι η ελληνική πολιτική κουλτούρα δεν αποκόβει τα παιδιά από το πλαίσιο της, το οποίο και γνώριμο τους είναι, σε μεγάλο βαθμό, και στο οποίο εντάσσονται σε αρκετά μεγάλο ποσοστό. Βέβαια, ξέρουμε ότι συχνά οι (μικροί/-ές, ιδιαίτερα) έφηβοι/-ες γίνονται απλώς ανεκτοί/-ές ως παρουσίες σε πολιτικές συζητήσεις ενηλίκων και όχι αποδεκτοί/-ές ως πολιτικοί συνομιλητές (Παντελίδου Μαλούτα, 1986, σ. 60.) Ωστόσο, δεν μπορούμε παρά να σημειώσουμε ότι η ελληνική πολιτική κουλτούρα είναι πιο ανεκτική στη σχέση «παιδιά και πολιτική» από ό,τι για παράδειγμα, η γαλλική. Ενδεικτικά αναφέρω ότι, την ίδια περίοδο, η Percheron, 1978, σσ. 11-12, τονίζει τη μεγάλη απέχθεια της γαλλικής κοινωνίας απέναντι σε οτιδήποτε συσχετίζει τα παιδιά με την πολιτική και την παραλληλίζει με την απέχθεια της συσχέτισης της παιδικής ηλικίας με τη σεξουαλικότητα.

Ενώ η έκφραση ιδεολογικών τάσεων είναι ουσιαστική στην αρχική εφηβεία τη δεκαετία του 1980, με την έννοια ότι ερευνητικά εντοπίζονται διαφορές στα σχετικά συστήματα αντιλήψεων, οι διαφορές αυτές είναι άλλοτε εντονότερες μεταξύ αριστερών και δεξιών εφήβων και άλλοτε μεταξύ όσων δηλώνουν και όσων δεν δηλώνουν ιδεολογικές τάσεις. Οι δε τελευταίοι/-ες είναι φανερό ότι χαρακτηρίζονται από ένα συγκεκριμένο σύστημα αντιλήψεων το οποίο με συνέπεια βρίσκεται πιο κοντά στο αντίστοιχο των δεξιών, στοιχείο ενδεικτικό του χαρακτήρα της κυρίαρχης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Ωστόσο, όσο προχωρούν οι μικροί/-ές έφηβοι/-ές προς την κυρίως εφηβεία, τόσο περισσότερο ριζοσπαστικοποιούνται. Για παράδειγμα, ενώ το ποσοστό δεξιών εφήβων παραμένει σταθερό, από τα 12 ως τα 15 στο 17,9%, αυτό των αριστερών εφήβων περνά από το 20,8% στο 28,6% με παράλληλη αύξηση στην επιλογή δυναμικών τρόπων έκφρασης πολιτικής διαφωνίας (15,3% με 18,8% για τη διαδήλωση και 11,5% με 21% για την απεργία). Αλλά και γενικότερα, εκτός από τη μεγαλύτερη αποδοχή των πρακτικών που συνδέονται με τους κοινωνικούς αγώνες, η αριστερή τοποθέτηση στους/ις εφήβους/-ες της Μεταπολίτευσης συνοδεύεται και από μεγαλύτερο πολιτικό ενδιαφέρον, πιο συμμετοχικές πολιτικές στάσεις και από απόδοση μεγαλύτερης βαρύτητας σε θέματα «δημοσίου συμφέροντος». Το φαινόμενο αυτό, βέβαια, ούτε καινούργιο είναι, ούτε αποκλειστικά ελληνικό: Πάντα οι σημαντικές αλλαγές προς την κατεύθυνση του εκδημοκρατισμού του πολιτικού συστή-

ματος και το άνοιγμα του τελευταίου στην κοινωνία, σε συνδυασμό με ουσιαστικές και ανατρεπτικές ακόμα θεσμικές παρεμβάσεις σε πολλούς τομείς, επιδρούν κοινωνικοποιητικά πρωτίστως και αποτελεσματικότερα (όπως ήδη είπαμε στο Κεφάλαιο 2.2) στις κατηγορίες ηλικιών που βρίσκονται σε φάσεις διαμόρφωσης. Δεν παύει όμως αυτό να δημιουργεί αναμονές για μελλοντικές μεταβολές στο πλαίσιο του ελληνικού πολιτικού συστήματος, στο μέτρο που οι ιδιαιτερότητες οι οποίες χαρακτηρίζουν τους/ις συγκεκριμένους εφήβους ως πολιτική γενιά (βλ. Κεφάλαιο 3), θα μπορέσουν να εκδηλωθούν στα πλαίσια ευνοϊκών συγκυριών. Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να υπενθυμίσουμε ως ιδιαίτερα αξιοσημείωτο στοιχείο τη θεαματική αύξηση της ριζοσπαστικοποίησης των κοριτσιών από τα 12 ως τα 15 τη δεκαετία του 1980, που δεν μπορεί να είναι άσχετη με την αυξημένη έλξη που ασκούν κόμματα του αριστερού χώρου στις μεσήλικες γυναίκες σήμερα, ιδιαίτερα στην Αθήνα. Αλλά θα πρέπει να θυμηθούμε και την άνθιση της φεμινιστικής αμφισβήτησης μετά τη δικτατορία, καθώς και από το 1981, την πολιτική του ΠΑΣΟΚ για τις γυναίκες, τον λόγο της εποχής περί «ισότητας των φύλων», και τα συγκεκριμένα μέτρα που θεσμοθετήθηκαν προς αυτή την κατεύθυνση. (Παντελίδου Μαλούτα, 1998.)

Στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και με σημείο αναφοράς την εφηβεία -που βεβαίως διαφοροποιεί τα δεδομένα, αλλά είναι και ενδεικτική τάσεων- φαίνεται ότι η κοινωνική προέλευση αποτελεί πολύ σημαντική μεταβλητή ως προς το βαθμό διάδοσης παραδοσιακών και συμμετοχικών στάσεων και αντιλήψεων. Πέρα από τις καθαρά πολιτικές/ιδεολογικές μεταβλητές (αυτοτοποθέτηση στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς), η υψηλότερη κοινωνική θέση (με βάση το επάγγελμα του πατέρα), συνεπάγεται σαφώς και πιο συμμετοχικές πολιτικές στάσεις, με τα δεδομένα της δεκαετίας του 1980. Είναι αναμενόμενο ότι το υψηλότερο επίπεδο πληροφόρησης και (έτσι) η πιο ανεπτυγμένη υποκειμενική αντίληψη για την αποτελεσματικότητα της παρέμβασης του φορέα της στην πολιτική διαδικασία, στοιχεία που βεβαίως χαρακτηρίζουν περισσότερο τα πιο προνομιούχα κοινωνικά στρώματα, επιδρούν στον τρόπο με τον οποίο αυτά προσλαμβάνουν τη συνολική πολιτική διαδικασία. Το επίπεδο ενημέρωσης ανάγεται έτσι στην εφηβεία και στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, τουλάχιστο στην πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο, σε εξαιρετικά προσδιοριστική μεταβλητή στις πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις, ενώ η ανύψωσή του ευνοεί τη διάδοση συμμετοχικών πολιτικών στάσεων και τον εκδημοκρατισμό των αντιλήψεων. Αντίστοιχη επίδραση έχουν τόσο η μειωμένος βαθμός αυταρχισμού στην οικογένεια, όσο και η επαφή με δημοκρατικές και συμμετοχικές διαδικασίες στο πλαίσιο του σχολείου. Είναι φανερό και εμπειρικά τεκμηριωμένο, και στη συγκεκριμένη περίπτωση των «εφήβων της Μεταπολίτευσης», ότι τα παιδιά που προέρχονται από κοινωνικά στρώματα στα οποία, κατά τεκμήριο, η δομή και η λειτουργία της οικογένειας είναι λιγότερο αυταρχική, καθώς και αυτά που φοιτούν σε σχολεία όπου οι μαθητικές κοινότητες λειτουργούν ουσιαστικότερα και στα οποία οι ιεραρχικές δομές είναι λιγότερο δύσκαμπτες (για παράδειγμα, στο πρότυπο δημόσιο και το επίλεκτο ιδιωτικό τα οποία τροφοδοτούν μέρος του δείγματος της έρευνας στην οποία αναφερόμαστε) εμφανίζουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τα κοινά και πιο συμμετοχικές τάσεις. (Βλ. και παραπάνω Κεφάλαιο 2).

Όσον αφορά ιδιαίτερα το επίπεδο ενημέρωσης είναι ολοφάνερές οι κοινωνικές προεκτάσεις της επίδρασής του. Όσο ανεβαίνει το γενικό μορφωτικό επίπεδο και διευκολύνεται έτσι η πρόσβαση στην ενημέρωση που μπορεί να αποκρυπτογραφηθεί ευκολότερα, τόσο δημιουργούνται περισσότερες προϋποθέσεις ανάπτυξης συμμετοχικών στάσεων στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας στην μεταπολιτευτική κοινωνικοπολιτική συγκυρία, ενώ, παράλληλα, οι διαφορές στην πολιτική εμπλοκή ανάλογα με το φύλο μειώνονται. Βέβαια, το θέμα της ενημέρωσης δεν είναι μόνο ποσοτικό αλλά και ποιοτικό. Είδαμε στην έρευνα, στοιχεία της οποίας αναφέρονται εδώ, ότι η μεγαλύτερη ποσότητα ενημέρωσης ωθεί τους/ις εφήβους/-ες να αμφισβητούν παραδοσιακές αντιλήψεις για τις εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας, για παράδειγμα, στοιχείο ενδεικτικό και του είδους της ενημέρωσης η οποία ήταν προσιτή σε αυτά τη δεδομένη στιγμή (1982). Ωστόσο, πέρα από τη διαμόρφωση συγκεκριμένων αντιλήψεων, η μεγαλύτερη ποσότητα ενημέρωσης αυτή καθαυτή (για παράδειγμα, για τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος ή για το ρόλο των πολιτικών κομμάτων) δημιουργεί μεγαλύτερες τάσεις συμμετοχής, αφού αυξάνει την αίσθηση ότι ο χώρος της πολιτικής είναι προσιτός. Επιπλέον, οι «ιδιαιτερότητες» της ελληνικής κοινωνίας και συγκεκριμένα τα προβλήματα ηγεμονίας που αντιμετωπίζει η κυρίαρχη τάξη στην Ελλάδα για συγκεκριμένους ιστορικούς και κοινωνικούς λόγους, δημιουργούν μια εικόνα αναντιστοιχίας στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας και σε συγκεκριμένες συγκυρίες μεταξύ των (συγκυριακά) κυρίαρχων στάσεων και αντιλήψεων (για παράδειγμα

ο αντι-αμερικανισμός) και των αντιλήψεων της κυρίαρχης πολιτικής κουλτούρας.¹⁰⁸ Η αναντιστοιχία αυτή είναι εντυπωσιακή στους μικρούς εφήβους, αφού εμφανίζεται έντονα στα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα και στα παιδιά με το υψηλότερο επίπεδο ενημέρωσης, τα οποία, σύμφωνα με μια αντίληψη, θα ήταν αναμενόμενο να έχουν μαζικότερα ως σημείο αναφοράς την κυρίαρχη πολιτική κουλτούρα. Στην έρευνα του 1982 η οποία τροφοδοτεί σε μεγάλο βαθμό την παρούσα προβληματική, είχα καταλήξει στο ότι είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτο πως στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας τα πιο ενημερωμένα παιδιά, από μεσαία κοινωνικά στρώματα, τα οποία έχουν θεμιτές αναμονές κοινωνικής ανόδου μέσω των σπουδών, είναι συγχρόνως και τα παιδιά που αμφισβητούν περισσότερο τις παραδοσιακές αντιλήψεις για τη θέση της Ελλάδας στο διεθνές σύστημα και τις φιλικές προς αυτή ξένες χώρες, ενώ, συγχρόνως, εμφανίζουν τα πιο νεωτερικά, συμμετοχικά και ριζοσπαστικά στοιχεία στα συστήματα πολιτικών στάσεων και αντιλήψεών τους. (Παντελίδου Μαλούτα, 1987, σ. 534.) Τριάντα χρόνια αργότερα, παρατηρούμε ότι στα γεγονότα διαμαρτυρίας της Αθήνας, από τα εξεγερτικά συμβάντα του 2008, όπου (πολύ) νέοι/-ες πρωτοστάτησαν, μέχρι και τα γεγονότα των πλατειών του 2011, η παρουσία νέων (μαθητών/-ριών, φοιτητών/-ριών, νέων ανέργων) από μεσαία στρώματα ήταν πολύ μαζική. (Κιουπκιολής, 2011.) Στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας η πολιτική κοινωνικοποίηση, που διαφοροποιείται έντονα ανάλογα με την κοινωνική θέση της οικογένειας, διευκολύνει την «πολιτικοποίηση» των παιδιών από υψηλότερα κοινωνικά στρώματα, που έτσι ενίοτε, ανάλογα με την ευρύτερη συγκυρία, καταγράφονται ως πιο κριτικά ακόμη και απορριπτικά/ανατρεπτικά, απέναντι στο κυρίαρχο πολιτικό σύστημα.

Οι μικρές διαφορές στις πολιτικές αντιλήψεις που συνδέονται με το φύλο και εντοπίζονται στους/ες εφήβους/-ες τη δεκαετία του 1980 αποτελούν ένδειξη ότι στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας τα διαφοροποιημένα πρότυπα πολιτικής εμπλοκής ανάλογα με το φύλο ακολουθούν φθίνουσα πορεία. Αυτό δεν σημαίνει ούτε ότι η αρχή της εφηβείας είναι αντιπροσωπευτική ως προς το παραπάνω θέμα -αφού η διαφοροποίηση στους έμφυλους κοινωνικούς ρόλους γίνεται εντονότερη στην κατηγορία των νέων ενηλίκων- ούτε, βέβαια, ότι δεν υπάρχουν διαφορές στα πρότυπα ως προς την πολιτική εμπλοκή αγοριών και κοριτσιών. Οι διαφορές όμως δεν είναι τόσο ποσοτικές, όσο διαφορές «τύπου» εμπλοκής, ενώ οι ανακολουθίες που διαπιστώθηκαν συνδέονται με τους μεταβαλλόμενους έμφυλους ρόλους στη σύγχρονη κοινωνία. Είναι αδιαμφισβήτητο, όμως, με βάση τα στοιχεία μας για τη δεκαετία του 1980, ότι μειώνονται οι διαφορές στις πολιτικές αντιλήψεις ανάλογα με το φύλο όσο προχωρούν τα παιδιά προς την κυρίως εφηβεία, ενώ τα κορίτσια που αργούν σε σχέση με τα αγόρια να «δεσμευτούν» πολιτικά (με κομματική και ιδεολογική ταυτότητα), αποκτούν ωριμότερες και έτσι, ίσως, δυσκολότερα μεταβαλλόμενες ιδεολογικο-πολιτικές ταυτότητες. Τα κορίτσια όμως, συνολικά, επιλέγουν περισσότερο συμβατικούς τρόπους εμπλοκής στην πολιτική διαδικασία και εκφράζουν περισσότερο αντιλήψεις της κυρίαρχης πολιτικής κουλτούρας. Το παραπάνω συνδέεται και με το σχετικά χαμηλότερο επίπεδο ενημέρωσης που τις χαρακτηρίζει, ενώ όσο χαμηλότερο είναι το κοινωνικό στρώμα προέλευσης, τόσο μεγαλύτερη είναι η διαφοροποίηση στις αντιλήψεις, τις στάσεις και την πολιτική εμπλοκή ανάλογα με το φύλο.

Από την εικόνα που αναδύεται για την πολιτικότητα των εφήβων στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας γίνεται φανερό ότι, για την ανάπτυξη των συμμετοχικών στοιχείων της στο στάδιο της πρώτης διαμόρφωσής τους, είναι απαραίτητες θεσμοθετημένες παρεμβάσεις της πολιτείας στη δυναμική των κοινωνικών αλλαγών. Οι παρεμβάσεις αυτές με στόχο τη μείωση των κοινωνικών (και κατά δεύτερο λόγο αυτών που συνδέονται με το φύλο) ανισοτήτων στην πρόσβαση στην ενημέρωση και την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, καθώς και την καταπολέμηση του αυταρχισμού στο εκπαιδευτικό σύστημα και στην οικογένεια, θα αποτελούσαν σημαντικές επενδύσεις για τη δημοκρατική και συμμετοχική μετεξέλιξη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Γιατί οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις στις συμμετοχικές στάσεις και τις πολιτικές αντιλήψεις, οι οποίες συνδέονται με τη διαφοροποιημένη πρόσβαση στην ενημέρωση των ατόμων που κατέχουν διαφορετική θέση στο σύστημα κοινωνικών σχέσεων, ακόμα και όταν εμφανίζονται τόσο έντονα μόνο στην αρχή της εφηβείας, αφήνουν αποτυπώματα στη συνολική ελληνική πολιτική κουλτούρα. Αποτελεί εξάλλου αντικείμενο εξαιρετικού επιστημονικού ενδιαφέροντος η διερεύνηση της εξέλιξης της επίδρασης της κοινωνικής προέλευσης στις πολιτικές στάσεις -επίδραση η οποία στην αρχή της εφηβείας

108 Στο ζήτημα αυτό αναφερθήκαμε και παραπάνω, Κεφάλαιο, 5.3.

είναι σε πολλές περιπτώσεις αντίθετη από αυτή που μια κοινή αντίληψη θα θεωρούσε ως αναμενόμενη- και η παράλληλη ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης στην κυρίως εφηβεία, έτσι ώστε να διαφανούν οι κοινωνικές διαφορές στη διαδικασία της πολιτικής κοινωνικοποίησης της νέας γενιάς στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας. Γιατί, αν τα πιο ενημερωμένα παιδιά, που είναι κατά τεκμήριο τα παιδιά από υψηλότερα κοινωνικά στρώματα, αναπτύσσουν γρηγορότερα κοινωνικοπολιτικούς προβληματισμούς οι οποίοι τους επιτρέπουν να αμφισβητούν περισσότερο, στην αρχή της εφηβείας, αντιλήψεις της κυρίαρχης πολιτικής κουλτούρας, είναι αναμενόμενο ότι οι εμπειρίες στην κυρίως εφηβεία θα συμβάλουν στην ανάπτυξη της ταξικής συνείδησης από τα «λαϊκά» στρώματα και, συνακόλουθα, στη διαμόρφωση των συστημάτων αντιλήψεών τους που μοιάζουν πρωτόλεια και ακατέργαστα στην αρχή της εφηβείας. Πρόσθετο επιστημονικό ενδιαφέρον παρουσιάζει και η εξέλιξη των συστημάτων αντιλήψεων των εφήβων, καθώς και η ενδεχόμενη κοινωνική ενσωμάτωση των πιο ενημερωμένων παιδιών, που στην αρχή της εφηβείας εμφανίζουν υψηλές τάσεις συμμετοχής στην πολιτική διαδικασία και, παράλληλα, υψηλά ποσοστά αμφισβήτησης. Κάτι που εξαρτάται από ευρύτερες εμπειρίες που θα έχουν ως γενιά, και, συνεπώς συνδέεται με τη συγκυρία που καθορίζει διαφορετικό «κλίμα περιόδου».

Αν πρέπει, επιγραμματικά, να συμπυκνώσουμε την εικόνα της πολιτικής κοινωνικοποίησης των μικρών εφήβων στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, όπως διαφαίνεται από τη συγκεκριμένη μελέτη των 1045 εφήβων από την Αθήνα το 1982 -μια εικόνα που χαρακτηρίζει την ελληνική πολιτική κουλτούρα- πρέπει να πούμε ότι η οικογένεια φαίνεται να συμβάλλει πολύ ουσιαστικά στη διαδικασία αυτή, δημιουργώντας έντονες διαφοροποιήσεις ανάλογα με το εκπαιδευτικό επίπεδο και την κοινωνική της θέση. Κι αυτό, ενώ το εκπαιδευτικό σύστημα δεν είναι σε θέση να καλύψει τα κενά στις γνώσεις και την ενημέρωση και, γενικότερα, να συμβάλει στην υπέρβαση των κοινωνικών μειονεκτημάτων με τα οποία είναι φορτωμένα τα παιδιά από συγκεκριμένα κοινωνικά στρώματα, που για κοινωνικούς και πολιτισμικούς λόγους δεν έχουν εύκολη πρόσβαση στην ενημέρωση. Συγχρόνως, όμως, το σχολείο έχει μεγαλύτερη κοινωνικοποιητική αποτελεσματικότητα για τα παιδιά αυτά από ό,τι για άλλα, πιο προνομιούχα και με υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης. Σε αυτό πρέπει να οφείλεται, εν μέρει, το ότι τα παιδιά από τα «λαϊκά» στρώματα, στην κατηγορία ηλικιών που μας απασχολεί εδώ, συμβάλλουν περισσότερο στην αναπαραγωγή «παραδοσιακών» αντιλήψεων της κυρίαρχης πολιτικής κουλτούρας από ό,τι τα παιδιά που ανήκουν σε κοινωνικά στρώματα στα οποία αυτή αντιστοιχεί. Έτσι, ως συνολική διαδικασία, η πολιτική κοινωνικοποίηση της νέας γενιάς στην Ελλάδα εμφανίζει έντονες κοινωνικές διαφορές (ταξικές πρωτίστως), αλλά και ως προς τους φορείς οι οποίοι συμβάλλουν προνομιακά στη διαμόρφωση της πολιτικής κοσμοαντίληψης των νέων.

Αν δούμε την πολιτική κοινωνικοποίηση ως επιβιωτική λειτουργία του πολιτικού συστήματος -για να επανέλθουμε στην κυρίαρχη, αμερικανική ιδιαίτερα, πολιτολογική αντίληψη για τη διαδικασία αυτή (βλ. παραπάνω, Κεφάλαιο 1)- άρα ως νομιμοποιητική λειτουργία του κράτους, η πολιτική κοινωνικοποίηση παιδιών και εφήβων στην Ελλάδα εμφανίζεται από την παραπάνω σκοπιά ως ελάχιστη επιτυχής. Γιατί, παρόλο που, όπως είπαμε, οι αντιλήψεις των εφήβων του δείγματός μας για τις σχέσεις κράτους και πολιτών δεν παραπέμπουν στην ταξική φύση του κράτους, το γεγονός ότι 68,9% των παιδιών του δείγματός, που απαντούν σε σχετική ερώτηση, έχουν την αντίληψη ότι το κράτος δεν αντιμετωπίζει ισότιμα τους πολίτες (μια αντίληψη της οποίας η διάδοση αυξάνεται από τα 12 ως τα 15) αποτελεί σημαντική προεικόνα για τις μετέπειτα πιο κοινωνικές αντιλήψεις τους για το κράτος. Το στοιχείο αυτό και μόνο, που μπορεί να θεωρηθεί ως ιδιαιτερότητα της διαδικασίας της πολιτικής κοινωνικοποίησης στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας -και που σχετίζεται, βεβαίως, με τη διαδικασία διαμόρφωσης, τη φυσιογνωμία και τη λειτουργία του νεο-ελληνικού κράτους- ενισχύει την άποψη ότι η πρόσληψη της πολιτικής κοινωνικοποίησης αποκλειστικά ως επιβιωτικής λειτουργίας είναι περιοριστική, σχηματική και τελικά απολύτως λανθασμένη. Όχι μόνο διότι στο επίπεδο της θεωρίας δημιουργεί ερωτηματικά που δύσκολα απαντώνται (βλ. παραπάνω Κεφάλαιο 1), αλλά και γιατί εμπειρικά διαψεύδεται.

Αν πρέπει δε, με βάση την έρευνα για τους εφήβους/-ες στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, να πούμε ποιες ερευνητικές προεκτάσεις διαφαίνονται ως ενδιαφέρουσες, τόσο επιστημονικά όσο και κοινωνικά, με σημείο αναφοράς τις μελέτες για την πολιτική κοινωνικοποίηση των νέων γενεών και στόχο την προβληματική περί διαμόρφωσης και εξέλιξης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, θα έπρεπε να επικεντρωθούμε, μεταξύ άλλων: στη βαρύτητα του σχολείου και στην επίδραση του τύπου του σχολείου (πρότυπο, ιδιωτικό,

συνοικιακό δημόσιο) στην ανάπτυξη συμμετοχικών στάσεων, στην ηλικιακή εξέλιξη των διαφοροποιήσεων ανάλογα με το φύλο προς την κυρίως εφηβεία και στους νέους ενήλικες και όσα υποδηλώνει αυτή για την έμφυλη κοινωνικοποίηση, στην προνομιακή ενημέρωση μέσω του τύπου, μέσω της τηλεόρασης ή, σήμερα, μέσω των νέων μέσων ψηφιακής επικοινωνίας ως παραγόντων διαφοροποίησης στη διαμόρφωση αντιλήψεων,¹⁰⁹ στις μεταβολές στα συστήματα πολιτικών αντιλήψεων των νέων, λόγω αλλαγών στις κυρίαρχες αντιλήψεις για τη διεθνή θέση της Ελλάδας κ.λπ. Όλα αυτά, εξάλλου, αποτελούν αντικείμενα συζήτησης.

Τελικά, οι πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις παιδιών και εφήβων στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, όπως αποτυπώνονται σε πολλές και διαφορετικές έρευνες (βλ. παρακάτω Κεφάλαιο 8.1), εκφράζουν στην πολλαπλότητά τους μια σύνθετη πολιτική κουλτούρα που βρίσκεται από τη Μεταπολίτευση σε στάδιο έντονων μετεξελίξεων. Κάτι που συνεχίζεται, όπως προκύπτει από αντίστοιχες μεταγενέστερες έρευνες στις οποίες θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Πλάι στις επιδράσεις των ιστορικών καταβολών της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, οι οποίες διαφαίνονται σαφώς στις πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις μέρους της νέας γενιάς ενίοτε ως πολιτισμικά κατάλοιπα του παρελθόντος, είναι έντονη και η επίδραση της νέας κοινωνικοπολιτικής συγκυρίας που δημιουργήθηκε από το 1974 και μετά. Εντονότερη μάλιστα στην κατηγορία ηλικιών των εφήβων που συνθέτουν το δείγμα της έρευνας που μας τροφοδοτεί εδώ με δεδομένα, από ό,τι σε μεγαλύτερες, αφού στο πλαίσιό της διεξήχθη, στο σύνολό της σχεδόν, η πρώτη πολιτική κοινωνικοποίησή τους. Και ενώ, βέβαια, οι πολιτικές στάσεις και ακόμη περισσότερο οι πολιτικές αντιλήψεις μεταβάλλονται από γενιά σε γενιά, μπορούμε να υποθέσουμε ότι στην πρώτη μεταπολιτευτική γενιά εφήβων οι μεταβολές είναι λιγότερο συγκυριακές και ασυντόνιστες, και μοιάζουν να κατευθύνουν τη νέα γενιά προς τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας – με την έννοια της αυξημένης συμμετοχικής προδιάθεσης, απόδοσης βαρύτητας στο δημόσιο συμφέρον και την υποχρέωση όλων να εμπλέκονται στα κοινά- και προς μια σημαντική μεταστροφή στα συστήματα αξιών. Οι σχετικές προδιαθέσεις, όμως, που διαφαίνονται στη νέα γενιά το 1980, για να παγιωθούν ως αμετάκλητες τάσεις μετεξέλιξης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας προϋποθέτουν τόσο την παρέμβαση της πολιτείας στη δυναμική των πολιτισμικών μεταβολών με παράλληλες προσπάθειες για μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων στην πρόσβαση στην ενημέρωση, όσο και (βέβαια) τον κατάλληλο συσχετισμό των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων. Με αυτές τις προϋποθέσεις η διαδικασία της πολιτικής κοινωνικοποίησης της νέας γενιάς θα επέτρεπε στα σπέρματα συμμετοχικής και δημοκρατικής πολιτικής κουλτούρας που περιέχει να καρποφορήσουν, διαμορφώνοντας αντίστοιχα και την ελληνική πολιτική κουλτούρα.

Αλλά γνωρίζουμε ότι αυτό δεν συνέβη. Η νεολαία, από τη δεκαετία του 1990 και μετά, σε απόλυτη αρμονία με προϋπάρχουσες τάσεις σε άλλες χώρες της Ευρώπης και λόγω ευρύτερων κοινωνικοπολιτικών εξελίξεων, καταγράφει απομάκρυνση από την πολιτική, στροφή στο lifestyle με επικέντρωση στην ατομική ικανοποίηση ατομοκεντρικών επιδιώξεων που συνοδεύουν μείωση στο ενδιαφέρον για το συλλογικό και το δημόσιο. Η μείωση σε όλες τις παραδοσιακές μορφές πολιτικής συμμετοχής, με παράλληλη μείωση στην κομματική ταύτιση συγκροτούν την κυρίαρχη τάση πανευρωπαϊκά, ενώ παρατηρείται μειωμένη σημασία της ταξικότητας της ψήφου, καθώς και της εξηγητικής βαρύτητας της ιδεολογικής αυτοτοποθέτησης για την εκλογική συμπεριφορά. Τα παραπάνω, είναι κατά κανόνα εμφανέστερα στους/ις νεότερους/ες, με την «αντικατάσταση των γενεών» να ανάγεται τελικά σε κεντρική κινητήρια δύναμη των πολιτικών αλλαγών. (Μ. Hooghe, 2004). Εξ ου και το αυξημένο πολιτολογικό ενδιαφέρον για τη μελέτη της πολιτικής φυσιογνωμίας των νέων. Αλλά βεβαίως, η έλευση της «κρίσης» και όλα όσα τη συνοδεύουν λειτούργησαν ως ισχυρός ανακοινωνικοποιητικός παράγοντας για τη νεολαία, όπως θα δούμε και παρακάτω (βλ. Κεφάλαιο 9.2).

109 Για παράδειγμα, στο Παντελίδου Μαλούτα, 1986, σσ. 99-103, φαίνεται ότι ο Τύπος επιδρά σημαντικότερα στην πολιτική κοινωνικοποίηση των πιο προνομιούχων κοινωνικών στρωμάτων, αφού τα παιδιά από αυτά τα κοινωνικά στρώματα ενημερώνονται από τις εφημερίδες περισσότερο από άλλα, κάτι που δεν είναι ανεξάρτητο από τις σημαντικές διαφορές στην πολιτικότητα ανάλογα με την κοινωνική προέλευση στην εφηβεία. Βεβαίως, το τοπίο της επικοινωνίας έχει μεταβληθεί δραματικά την τριακονταετία που μας χωρίζει από τους/ις «εφήβους/-ες της Μεταπολίτευσης». Το ερώτημα όμως αν η πρόσβαση στην ενημέρωση και την πολιτική επικοινωνία είναι κοινωνικά λιγότερο άνιση, είναι πιο πολύπλοκο από ό,τι ίσως φαίνεται, διότι εμπλέκεται και η ποιοτική, δίπλα στην ποσοτική διάσταση.

Όσο για εφήβους/-ες, ίδιας ηλικίας και αντίστοιχης προέλευσης με αυτούς/-ές που μας απασχόλησαν παραπάνω ως «έφηβοι/-ες της Μεταπολίτευσης», έχουν και αυτοί/ές ήδη μεταβάλει σε σημαντικό βαθμό την πολιτική φυσιογνωμία τους, μόλις μια δεκαετία αργότερα, όπως θα δούμε παρακάτω, σε αντιστοιχία με το γενικότερο κλίμα περιόδου. Κάτι που επιβεβαιώνεται, ενώ συγχρόνως καταδεικνύει και σημαντικά στοιχεία μεταβολών το 2010. (Βλ. παρακάτω Κεφάλαιο 9.1). Αλλά βεβαίως κάθε γενιά εισφέρει στην πολιτική διαδικασία τη δική της εμπειρία και τις δικές της ανησυχίες και επιδιώξεις.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αλιβιζάτος, Ν. (1983), *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Αλιβιζάτος, Ν. (1983β) «'Εθνος' κατά 'λαού' μετά το 1940», στο Τσαούση, Δ. Γ. (επιμ.), *Ελληνισμός και ελληνικότητα*, Αθήνα, Εστία.
- Almond, G., Verba, S. (1963), *The civic culture*, Boston, Little Brown.
- Αφουξενίδης, Α., Γαρδίκη, Μ. (2014), «Χαρτογραφώντας την κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα σήμερα: Προβλήματα και προοπτικές», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 143, <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/view/7566>.
- Βούλγαρης, Γ. (2006), «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα. Μια σχέση προς επανεξέταση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 28, σσ. 5-33.
- Βούλγαρης, Γ. (2007), «Η Ελλάδα στον καθρέφτη της Ευρώπης», στο Καφετζής, Π., Μαλούτας, Θ., Τσίγκανου, Ι. (επιμ.), *Πολιτική, Κοινωνία, Πολίτες: Αναλύσεις δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας-ESS*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Βούλγαρης Γ. (2008), *Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Πόλις.
- Δεμερτζής, Ν. (επιμ.) (1994), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Οδυσσέας.
- Διακουμάκος, Γ. (2009), «Εικόνες της πολιτικής κουλτούρας στην Ελλάδα, 1988-2005. Το πολιτικό ενδιαφέρον και ο μύθος του (απο)πολιτικοποιημένου Έλληνα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 34, σσ. 92-124.
- Diamandouros, N. (1983), «Greek political culture in transition. Historical origins, evolution, current trends», στο R. Clogg (επιμ.), *Greece in the 1980s*, London, MacMillan, 1983.
- Diamandouros, N. (1993), «Politics and culture in Greece, 1974-1991. An interpretation», στο R. Clogg (επιμ.), *Greece 1981-1989 – The populist decade*, New York, St Martin's Press.
- Diamandouros, N. (1994), «Cultural dualism and political change in post-authoritarian Greece», Working Paper 1994/50, Centro de Estudios Avanzados en Ciencias Sociales, Madrid.
- Διαμαντούρος, Ν. (2000), *Πολιτισμικός δυϊσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Διαμαντούρος, Ν. (2013) «Επανεξετάζοντας τον πολιτισμικό δυϊσμό», επίμετρο στο Τριανταφυλλίδου, Α., Γρώπα, Ρ., Κούκη Χ. (επιμ.), *Ελληνική κρίση και ευρωπαϊκή νεωτερικότητα*, Αθήνα, Κριτική.
- Elkins, D. J., Simeon, R. (1979), «A cause in search of its effects, or what does political culture explain», *Comparative Politics* 11 (79), σσ. 127-145.
- Fuchs, D. (2009), «The political culture paradigm», στο Dalton, R. J., Klingemann, H.-D., (επιμ.), *The Oxford Handbook of Political Behavior*, Oxford, Oxford University Press.
- Hooghe, M. (2004), «Political socialization and the future of politics», *Acta Politica* 39, σσ. 331-341.
- Kaase, M. (1999) «Interpersonal trust, political trust and non-institutionalised political participation in Western Europe», *West European Politics* 22, 3, σσ. 1-21.
- Κατρούγκαλος, Γ. (2013), «Η ελληνική κρίση καθρέφτης του μέλλοντος της Ευρώπης», στο Τριανταφυλλίδου, Α., Γρώπα, Ρ., Κούκη Χ. (επιμ.), *Ελληνική κρίση και ευρωπαϊκή νεωτερικότητα*, Αθήνα, Κριτική.
- Καφετζής, Π. (1988), «Ευρωπαϊκός Νότος: Σε αναζήτηση του πολίτη και της πολιτικής», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 69Α, σσ. 24-66.
- Καφετζής, Π. (1994), «Πολιτική κρίση και πολιτική κουλτούρα. Πολιτική αποξένωση και ανάμιξη στην πολιτική. Μια ασύμβατη σχέση», στο Δεμερτζής Ν. (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Οδυσσέας.

- Καφετζής, Π. (1997), «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση πολιτικής», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 9, σσ. 168-178.
- Κιουπκιολής, Α. (2011), *Πολιτικές της ελευθερίας*, Αθήνα, Εκκρεμές.
- Kokosalakis, N., Psimmenos, I. (2005), «Modern Greece: A profile of a strained identity», στο Ichijo, A., Sprohn, W. (επιμ.), *Entangled identities: Nation and Europe*, London, Ashgate.
- Λιάκος, Α. (2013), *Ελλάδα νεωτερικότητα και κρίση*, Χρόνος 2.
<http://www.chronosmag.eu/index.php/241.html>
- Λυριντζής, Χ. (1987), «Πολιτική και πελατειακό σύστημα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *Ελληνική Κοινωνία* 1, Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας, Ακαδημία Αθηνών, σσ. 157-182.
- Λυριντζής, Χ. (1991), *Το τέλος των τζακιών*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.) (1990), *Εκλογές και κόμματα τη δεκαετία του '80*, Αθήνα, ΕΕΠΕ, Θεμέλιο.
- Μαλούτας Θ., Παντελίδου Μαλούτα Μ., Βαρίκα Ε., Δοξιάδης Κ., Κανδύλης Γ. (2007), «Η απόρριψη του 'άλλου' ως τρόπος αντιμετώπισης της ετερότητας. Επεξεργασία σχετικών δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας για την Ευρώπη και την Ελλάδα», στο Π. Καφετζής, Θ. Μαλούτας, Ι. Τσίγγανου, *Πολίτες – Κοινωνία – Πολιτική*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Μάνεσης, Α. (1980), «Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα», *Σύγχρονα Θέματα* 8, σσ. 20-35 .
- Μουζέλης, Ν. κ.ά. (1989), *Λαϊκισμός και πολιτική*, Αθήνα, Γνώση.
- Mouzelis, N. (1995), «Greece in the 21st century: Institutions and political culture», στο Conostas, D., Stavrou, T. (επιμ.), *Greece prepares for the 21st century*, Washington DC, The Johns Hopkins University Press.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (1986), *Έκδηλη πολιτική κοινωνικοποίηση στην αρχή της εφηβείας*, Αθήνα, Σάκουλας.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (1986β), «Οι σχέσεις κράτους και πολιτών στις αντιλήψεις μικρών εφήβων», *Θέσεις* 16, σσ. 115–126.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (1986γ), «Αντιλήψεις για τις σχέσεις της Ελλάδας με ξένες χώρες στην αρχή της εφηβείας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 62, σσ. 3–44.
- Παντελίδου Μαλούτα Μ. (1987), *Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις στην αρχή της εφηβείας: Πολιτική κοινωνικοποίηση στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας*, Αθήνα, Gutenberg.
- Pantelidou Maloutas, M. (1987β), «Communication politique intrafamiliale: Socialisation politique des adolescents en Grèce», *International Political Science Review* 8, σσ. 235–244.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ., (1990), «Ελληνική πολιτική κουλτούρα: Όψεις και προσεγγίσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 75α, σσ.18–57.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (1991), «Οι έφηβοι της αλλαγής: Κοινωνικοποιητικές επιδράσεις και μεταβολές στην πολιτική φυσιογνωμία των εφήβων: 1982–1990», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 80, σσ. 41–69.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (1998), «ΠΑΣΟΚ και σύστημα σχέσεων των φύλων», στο Σπουρδαλάκης Μ. (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα – Κράτος – Κοινωνία*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη.
- Παντελίδου Μαλούτα Μ. (επιστημονική υπεύθυνη) κ.ά (2011), *Διαστάσεις της πολιτικής κοινωνικοποίησης των εφήβων: Εμπειρίες από την Αττική των τριών τελευταίων δεκαετιών*, Αθήνα, Τμήμα ΠΕΔΔ, ΕΚΠΑ.
- Παντελίδου Μαλούτα Μ. (2012), *Πολιτική Συμπεριφορά: θεωρία, έρευνα και ελληνική πολιτική*, Αθήνα, Σαββάλας.
- Pantelidou Maloutas, M., Nicolacopoulos, I. (1994), «Le profil politique des jeunes en Grèce: Reproduction et transformation de la culture politique», στο Hudon R., Fournier B. (επιμ.), *Jeunesses et politique*, Québec, Presses de l'Université Laval/L'Harmattan.
- Παπαδάτος Αναγνωστόπουλος, Δ. (2015), *Από την πολιτική στον πολιτισμό και από εκεί στον Ψυχρό Πόλεμο*, Rednotebook, Ιούνιος, 2015.
<http://rednotebook.gr/2015/06/dualism/>
- Παπούλιας, Δ., Λιάκος, Α., Βούλγαρης, Γ., Διαμαντούρος, Ν., Στουρνάρας, Γ. (2002), *Η προοπτική του εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα*, Αθήνα, Καστανιώτης.

- Percheron, A. (1978), *Les 10-16 ans et la politique*, Paris Presses de la FNSP.
- Περδικάρης, Ε. (1984), «Η σύνθεση παραδοσιακών και σύγχρονων μορφών οργάνωσης του κομματικού συστήματος στη φυσιολογία της νέας Βουλής», στο *Οι Εκλογές τον 1981*, Ε.Ε.Π.Ε., Αθήνα, Εστία.
- Πετμεζίδου-Τσουλουβή, Μ. (1987), *Κοινωνικές τάξεις και μηχανισμοί κοινωνικής αναπαραγωγής*, Αθήνα, Εξάντας.
- Σημίτη, Μ. (2008), *Η κοινωνία πολιτών στην Ευρωμεσογειακή Εταιρική Σχέση*, Αθήνα, Σάκκουλας.
- Σπουρδαλάκης, Μ. (1988), «Ελλάδα 2000: Δρέποντας τους καρπούς της “α-πολιτικής υπερ-πολιτικοποίησης”», στο Κατσούλης Η., Γιαννίτσης, Τ., Καζάκος, Π. (επιμ.), *Η Ελλάδα προς το 2000*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Σπουρδαλάκης, Μ. (επιμ.) (1998), *ΠΑΣΟΚ, Κόμμα – Κράτος – Κοινωνία*, Αθήνα, Πατάκης.
- Σωτηρόπουλος, Δ.Α. (επιμ.) (2004), *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών. Κοινωνικές κινητοποιήσεις, εθελοντισμός και κράτος στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Ποταμός.
- Τζιόβας, Δ. (1995), «Η δυτική φαντασίωση του ελληνικού και η αναζήτηση του υπερεθνικού», στο *Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας/Σχολή Μωραΐτη.
- Τριανταφυλλίδου, Α., Γρόπα, Ρ. Κούκη Χ. (2013), «Εισαγωγή: Είναι η Ελλάδα ένα νεωτερικό ευρωπαϊκό κράτος;», στο Τριανταφυλλίδου, Α., Γρόπα, Ρ., Κούκη Χ. (επιμ.), *Ελληνική κρίση και ευρωπαϊκή νεωτερικότητα*, Αθήνα, Κριτική.
- Τσουκαλάς, Κ. (1977), *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς, Κ. (1981), *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος: Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς, Κ. (1986), *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς, Κ. (1993), «‘Τζαμπατζήδες’ στη χώρα των θαυμάτων. Περί Ελλήνων στην Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 1, σσ.
- Τσουκαλάς, Κ. (1996), «Παράδοση και εκσυγχρονισμός: μερικά γενικότερα ερωτήματα», στο *Ταξίδι στο λόγο και την ιστορία*, τόμος Β', Αθήνα, Πλέθρον.
- Τσουκαλάς, Κ. (1996α), «Έμμονα στερεότυπα: Εθνική ταυτότητα, εθνικός χαρακτήρας και εθνικά πρότυπα συμπεριφοράς στην Ελλάδα και στη διασπορά», στο *Ταξίδι στο λόγο και την ιστορία*, τόμος Β', Αθήνα, Πλέθρον.
- Τσουκαλάς, Κ. (2010), «Η κοινωνία πολιτών ως ‘χώρος ελευθερίας’. (Πολιτικές αναγνώσεις μιας μυθοπλασίας)», στο Κούση, Μ., Σαματάς, Μ., Κονιόρδος, Σ. (επιμ.), *Εξουσία και κοινωνία*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Τσουκαλάς, Κ. (2012), «Οι ηθικολογικές ερμηνείες της κρίσης αθρώνουν την πολιτική εξουσία», *Red Notebook* (<http://www.rednotebook.gr/details.php?id=4592>).
- Τσούκαλης, Λ. (2002), *Ανοίξτε τα παράθυρα!*, Αθήνα, Ποταμός.
- Χαραλάμπης, Δ. (1989), *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός*, Αθήνα, Εξάντας.